

Gedy wielkoscy chwaly y tez cnot
rozmaitych/panne dostoyna swyeta
Cecyliya pisno chwaly stey cnoty/iz
wstawicnie ewanielna swieta w swem
sercu nosila/a od boskiej rozmowy nie
przeslawala. To jest/iz nie inssego ied-
no zywot Jesu krysta milego wewan-
iely popisany wednie y w nich/sercem
goracym y nabożnym rosmyslala. A
ile kroć dokonala/za sie sprzotku poczyna-
nala/bo duchem swietym nauczona/wiedziata iz miedzy wssye-
kiem pracami duchownemi/zadna nad te nie jest wyteczni-
ssa/y zbatowieniu ludzkemu potrzebni-
ssa/y ku dostapieniu cnot swietych
godni-ssa/iake cześć obieranie wyznacze
sa milego. A gdzieciem mienaydu
szkodliwym a krotkim roskossam cielesnym/y przeciwnosciam
ludzkim/iake w zywocie milesciwego pana Jesu krysta/iesli se
toniem zwoleli. Roismyslaniem tego swietego zywota/dus-
szha albo kochania/przyklad tego w swietey Cecylii/ktora
byla swe serce napelnila/iz zadny grzech miescia w niej miec nie
mogl/ani mysl ktora sta. Przetoż gdy naswadzie/trabienie/
sprewanie y
la. Serce moje y tez ctalo moje mily panie niechay niebedzie po-
kolone/abych niebyla zgańbiona. Wt
milosciwego pana Jesu krysta/naucza znosić przeslawiane
ludkie/y wsselkie przeciwnosci. Przyklad tego mamy w swietey
tych mecenikoch/ktorych ciezkie a rozmaite meki ciypteli sdoz-
bia wola, Skad to mieci/swiety Biernat powieda/iz nistad

Tomasz Lisowski

**Grafia druków polskich
z 1521 i 1522 roku**

**Problemy wariantowości
i normalizacji**

21

GRAFIA DRUKÓW POLSKICH
Z 1521 I 1522 ROKU

Problemy wariantywności
i normalizacji

Marii Teresie

155803
UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
SERIA FILOLOGIA POLSKA NR 68

HORIZON

Tomasz Lisowski

GRAFIA DRUKÓW POLSKICH Z 1521 I 1522 ROKU

Problemy wariantywności i normalizacji

POZNAŃ 2001

ABSTRACT. Lisowski Tomasz, *Grafia druków polskich z 1521 i 1522. Problemy wariantowości i normalizacji* [Spelling of Polish prints of 1521 and 1522. Problems of variants and standardisation]. Adam Mickiewicz University Press. Poznań 2001. Seria Filologia Polska nr 68. Pp. 112. ISBN 82-232-1114-0. ISSN 0554-8179. Text in Polish with a summary in English.

The first six Polish prints of 1521 and 1522 (including two independent editions of *Żywot Pana Jezusa Krysta* [The Life of Our Lord Jesus Christ] by Baltazar Opec) are discussed. Methods of graphemics were used, a grapheme was defined as a disposition to graphic substitution of a phoneme. The two competitive spelling systems are characterized – the functional one, capable of adequate rendition of phonetic reality of the then Polish language as used in Vietor's printing house and the conservative one, which refers to Bohemian spelling patterns used by Jan Sandecki. The degree of standardisation of Polish spelling at the beginning of the 16th century was determined.

Tomasz Lisowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Polskiej, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska–Poland.

Recenzent: prof. dr hab. Władysława Książek-Bryłowa

© Copyright by Tomasz Lisowski 2001

Okładkę projektowała: Ewa Wąsowska

Redaktor techniczny: Józef Mądry

13597291

ISBN 83-232-1114-0

ISSN 0554-8179

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
<http://main.amu.edu.pl/~press> e-mail: press@amu.edu.pl

Nakład 250 egz. Ark. wyd. 9,28. Ark. druk. 7,0. Papier offset., kl. III, 80 g, 70 × 100.
Podpisano do druku w lipcu 2001 r.

UNI-DRUK s.c. POZNAŃ, ul. 28 CZERWCA 1956 ROKU 223/229

Bibl. UAM
2001EO 20

Spis treści

I. Wprowadzenie	7
II. Założenia metodologiczne pracy w świetle teorii grafemiki	15
III. Wariantywność grafii w paleotypach	20
1. Realizacja grafemów samogłosek jasnych i pochylonych	20
1.1. Grafem {a}	22
1.2. Grafem {â}	24
1.3. Grafemy {e} i {é}	27
1.4. Grafemy {o} i {ó}	30
2. Realizacja grafemów {q} i {ę}	33
3. Grafem {u}	36
4. Grafemy {i} i {y}	37
4.1. Grafem {i}	39
4.2. Grafem {y}	44
5. Grafem {j}	46
6. Grafemy {l} i {ł}	52
7. Graficzna realizacja szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego	55
7.1. Szereg {s} – {š} – {ś}	57
7.1.1. Grafem {s}	57
7.1.2. Grafem {š}	59
7.1.3. Grafem {ś}	61
7.2. Szereg {z} – {ž} – {ź}	65
7.2.1. Grafem {z}	65
7.2.2. Grafem {ž}	67
7.2.3. Grafem {ź}	68
7.3. Szereg {c} – {č} – {ć}	70
7.3.1. Grafem {c}	70
7.3.2. Grafem {č}	71
7.3.3. Grafem {ć}	72
7.4. Szereg {z}, {ž}, {ź}	76
7.4.1. Grafem {z}	76
7.4.2. Grafem {ž}	76
7.4.3. Grafem {ź}	77

8. Oznaczanie miękkości spółgłosek	81
9. Grafem {t}	93
IV. Zakres i tendencje normalizacyjne grafii polskiej w początku XVI wieku	95
1. Warianty wspólne obu systemom graficznym	96
1.1. Warianty normotwórcze	96
1.1.1. Warianty reprezentujące normę tradycyjną o frekwencji 95% – 100%	96
1.1.2. Warianty progresywne o frekwencji 95% – 100%	97
1.2. Warianty poza normą tekstu o frekwencji 50% – 74%, progresywne	97
2. Warianty oddające specyfikę poszczególnych systemów graficznych	98
2.1. Warianty zgodne co do jakości, rozbieżne co do stopnia normalizacji	98
2.2. Charakterystyczne dla poszczególnych systemów graficznych warianty normotwórcze	98
2.2.1. Warianty w <i>UŻyw</i>	98
2.2.1.1. Warianty o charakterze tradycyjno-regresywnym, o frekwencji 95% – 100%	98
2.2.1.2. Warianty o charakterze bohemizującym	98
2.2.2. Warianty w <i>WŻyw</i>	99
2.2.2.1. Warianty progresywne	99
2.3. Warianty marginalne, poza normą tekstu, ale będące przedmiotem zabiegów normalizacyjnych, o frekwencji do 50%	100
2.3.1. Warianty bohemizujące	100
3. Reliktowe warianty pozostające poza normą tekstu	100
3.1. Wspólne obu systemom graficznym	100
3.2. Warianty w <i>UŻyw</i>	100
3.3. Warianty w <i>WŻyw</i>	100
Spelling of Polish prints of 1521 and 1522. Problems of variants and standardisation (Summary)	111

I. Wprowadzenie

Analiza wariantywności i normalizacji grafii druków polskich z 1521 i 1522 roku wydaje się poznawczo ważna przede wszystkim dlatego, że w nich właśnie stworzone zostały podstawy nowego, średniopolskiego systemu graficznego, którym po niewielkich modyfikacjach posługujemy się do dziś. Powstała wtedy norma graficzna polszczyzny, która po pierwsze zerwała z fakultatywnością graficznych realizacji w średniowiecznych manuskryptach¹, po drugie dążyła do oddania w pisowni w sposób możliwie najbardziej funkcjonalny nowej, średniopolskiej rzeczywistości fonetycznej. O tym pierwszym zadecydowały przyczyny ekonomiczne i społeczne zarazem, bowiem książka drukowana dzięki niskiej cenie i wysokiemu nakładowi dotarła do mniej wykształconego czytelnika. O tym drugim zadecydowały zjawiska wewnątrzjęzykowe – przebudowa polskiego systemu wokalicznego (zanik iloczasu, wykształcenie się samogłosek pochyłych, zróżnicowanie co do barwy dwu samogłosek nosowych, być może uprzednienie głoski [y]), jak i konsonantycznego (dyspalatalizacja [š], [ž], [č], [ž], [c], [z], [ř], [l], palatalizacja [k], [g]). Lata 1521 i 1522 są o tyle ważnym momentem dla naszych rozważań, że wtedy właśnie znacznie wzrasta liczba polskojęzycznych książek, publikowanych w działających od początku XVI wieku krakowskich oficynach wydawniczych. Dopiero odtąd można mówić o nieprzerwanym ciągu polskich druków².

Do 1520 roku publikowane były w języku polskim przede wszystkim druki niesamoistne, czyli niewielkich rozmiarów dodatki do książek obcojęzycznych³.

¹ O stopniu wariantywności i daleko posuniętej intelektualizacji grafii manuskryptów na przykładzie *Rozmyślania przemyskiego* poucza studium W. Twardzika (W. Twardzik, *O uważniejszym aniżeli dotychczas tekstu staropolskiego czytaniu i jakie z niego pożytki płyną rozprawa śliczna i podziwieńnia godna*. Kraków 1997).

² W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed roku 1521 i ich znaczenie dla historii drukarstwa i języka polskiego*. W: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*. Red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa. Wrocław 1975, s. 263.

³ Mogły to być wyrazy polskie bądź polskie nazwy osobowe lub miejscowe wplecione w tekst obcojęzyczny, a także polskie teksty ciągłe włączone do druków obcojęzycznych, czyli tak zwane druki cząstkowe (W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 263).

Historię polskiego słowa drukowanego w Krakowie otwiera *Bogurodzica*, której tekst dołączono do łacińskiego dzieła Jana Łaskiego *Commune Regni Poloniae privilegium*, które lepiej znane jest pod tytułem *Statut Łaskiego*⁴. *Bogurodzica* ukazała się w 1506 roku w drukarni Frankończyka, Jana Hallera, w drugim roku działalności tej oficyny⁵.

W 1510 roku Florian Ungler, z pochodzenia Bawarczyk, założył drukarnię, która działała z krótką przerwą (1515 – 1517) przez lat z górą czterdzieści, do roku 1551 (śmierć Unglera w 1536 nie zahamowała działalności oficyny, którą zawiadywała z dużym powodzeniem wdowa Unglerowa, Helena)⁶. W 1513 roku przy współudziale innego nakładcy, Wolfganga Lerna, wydaje Florian Ungler modlitewnik w opracowaniu Biernata z Lublina, zatytułowany *Raj duszny*, który jest najstarszą zachowaną polską książką drukowaną⁷ (dziś znana jest tylko we fragmencie)⁸. Istotnym z naszego punktu widzenia jest to, że grafia *Raju dusznego* w stopniu swojej funkcjonalności niewiele odbiegała od tradycji rękopiśmiennej z jej fakultatywnością realizacji. Przypuszczać można, że te doświadczenia edytorskie uświadomiły Unglerowi potrzebę stworzenia nowego polskiego systemu graficznego czyniącego zadość wymaganiom stawianym tekstom drukowanym, powielanym w wielu egzemplarzach. Nie może więc dziwić, że to właśnie w jego oficynie ukazuje się w 1514 – 1515 roku traktat ortograficzny Stanisława Zaborowskiego *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus*⁹, będący pierwszym przykładem rodzącej się świadomości ortograficznej Polaków, których kultura znalazła się w granicach galaktyki Gutenberga¹⁰.

Od 1518 roku działała w Krakowie trzecia, konkurencyjna drukarnia – oficyna Hieronima Wietora (właściwe jego nazwisko: Bütner), Ślązaka z pochodzenia, urodzonego w Liebental (Lubomierzu, zlatynizowana, szesnastowieczna nazwa: Philovallis) pod Jelenią Górą¹¹, absolwenta Akademii Krakowskiej¹². Wietor polskie książki drukował od 1521 roku. Jako pierwsze z pras jego drukarni zeszyły

⁴ W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*. Wrocław 1984, s. 306.

⁵ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1.: *Małopolska*. Cz. 1.: *Wiek XV - XVI*. Red. A. Kawecka-Gryczowa. Wrocław 1983, s. 48.

⁶ *Ibidem*, s. 229.

⁷ W. Wydra, W. R. Rzepka, *op. cit.*, s. 308.

⁸ Ocalałe fragmenty udostępnił do badań filologicznych L. Bernacki w monografii poświęconej *Rajowi dusznemu* (L. Bernacki, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*. Lwów 1918, s. 409, 411 - 413, 415 - 423, 425 - 427).

⁹ W. Wydra, W. R. Rzepka, *op. cit.*, s. 315.

¹⁰ M. McLuhan, *La Galaxie Gutenberg, Face a l'ere électronique. Les civilisations de l'age oral a l'imprimerie*. Paris 1957, s. 295, 297.

¹¹ *Drukarze dawnej Polski...*, *op. cit.*, s. 325 - 326; A. Kawecka-Gryczowa, *Miejsce książki w kulturze polskiej XVI wieku*. W: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*. Red. A. Wyczański. Warszawa 1986, s. 417.

¹² *Drukarze dawnej Polski...*, *op. cit.*, s. 326.

Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem... w tłumaczeniu i opracowaniu redakcyjnym Jana z Koszyczek¹³. W roku następnym w Wietorowej oficynie ukazują się: *Ecclesiastes* w tłumaczeniu Hieronima z Wielunia¹⁴ (znanego także jako Spiczynski lub Polyconius¹⁵), *Historyja o Szczyściu a o Swejwoli*¹⁶ (nie znany jest ani jej tłumacz, ani redaktor przygotowujący tekst do druku, może był nim Biernat z Lublina albo Jan z Koszyczek¹⁷), *Księgi św. Augustyna* (być może tłumaczem był Baltazar Opec, nie znany jest z imienia redaktor¹⁸) oraz *Żywot Pana Jezu Krysta* (5 maja 1522) Baltazara Opeca (redaktor tego wydania nie jest znany)¹⁹. W tymże 1522 roku w jakiś czas po ukazaniu się Wietorowego wydania *Żywota*, w lecie lub wczesną jesienią²⁰, w oficynie Floriana Unglera, nakładem Jana Hallera opublikowana została konkurencyjna edycja Opecowego *Żywota Pana Jezu Krysta* w redakcyjnym opracowaniu Jana Sandeckiego²¹. Poglądy językowe Jana Sandeckiego sprowadzają się do twierdzenia, że polszczyzna jest językiem niedoskonałym, nieznormalizowanym („zepsutym”) i takim pozostanie, jeśli Polacy nie będą się wzorować na języku czeskim odznaczającym się „wielebną dawnością”²².

Krakowskie druki z lat 1521 – 1522 tworzą pierwszą zwartą pod względem chronologicznym grupę znanych nam dziś polskich paleotypów²³. Fakt, że w kolej-

¹³ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 317 - 318.

¹⁴ Ibidem, s. 330.

¹⁵ *Drukarze dawnej Polski...*, op. cit., s. 334. Fakt, że pod tymi trzema nazwami osobowymi kryje się jedna osoba, dowodzi H. Skoczylas-Stawska (H. Skoczylas-Stawska, *Hieronim z Wielunia i jego wkład do kultury polskiej doby Odrodzenia*. W: *Siedem wieków Wielunia. Studia i materiały*. Red. R. Rosin. Warszawa 1987, s. 57, 59); zob. także: T. Michałowska, *Średniowiecze*. Warszawa 1996, s. 875.

¹⁶ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 332.

¹⁷ Ibidem, s. 332.

¹⁸ A. Chmiel, *Księgi św. Augustyna, biskupa hippońskiego: O żywocie krzycijańskim*. „Materiały i Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” 7, 1915, s. 4.

¹⁹ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 321.

²⁰ T. Michałowska, op. cit., s. 461.

²¹ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 325 - 326.

²² S. Rospond, *Kultura językowa w Polsce XVI w. I. Polemika poprawnościowa Jana Maleckiego z Janem Seklucjanem*. „Język Polski” 23, 1938, s. 45-52; idem, *Kultura językowa w Polsce XVI w. II. Polemika poprawnościowa Jana Maleckiego ze Stanisławem Murzynowskim*. „Język Polski” 24, 1939, s. 115-121; idem, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*. Wrocław 1949, s. 21-60; J. Janów, *Wstęp do: Jan Sandecki <Malecki>, Ewangeliarz z początku XVI wieku i dwa późniejsze druki polskie tegoż autora*. Kraków 1949, s. XL; idem, *O stosunku dwu wydań Żywota Pana Jezu Krysta z r. 1522 i wynikających stąd wnioskach o redaktorze druku Ossolińskiego nr 60862 oraz o zaginionym wydaniu „Historii o św. Annie” ok. 1522 r.* „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 8, 1928, s. 45.

²³ Termin ten używany jest w nauce o książce na nazwanie wytworów sztuki drukarskiej, które ukazały się do 1500 roku włącznie (w tym wypadku jest on synonimiczny do terminu inkunabuł). W polskim księgoznawstwie jednakże za paleotypy uznawane są druki wydane do 1550 roku, a nawet do końca XVI wieku (*Słownik terminologiczny sztuk pięknych. Wydanie nowe*. Red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Lach, A. Manteuffel-Szarota. Warszawa 1996, hasło: *Inkunabuł*, s. 160-161).

nych dwu latach (1521 i 1522) ukazało się w dwu konkurujących ze sobą o rynek wydawniczy oficynach sześć tytułów decyduje o tym, że to właśnie one, a nie wcześniejsze, sporadycznie ukazujące się polskie książki, takie jak *Raj duszny*²⁴, wywarły przemożny wpływ nie tylko na tempo ewolucji polskiego języka ogólnego (literackiego)²⁵, ale także na kształtowanie się nowego systemu graficznego, którego głównymi cechami jest dążność do eliminacji właściwej rękopisom średnio-wiecznym wariantowości oraz do możliwie wiernego oddania rzeczywistości fonetycznej (fonologicznej) polszczyzny tamtego czasu.

Książki wydane w Krakowie w 1521 i 1522 roku wyznaczają umowną granicę między dobą staropolską i średniopolską historii polszczyzny²⁶. Druk bowiem zmienił radykalnie układ nadawczo – odbiorczy komunikatu językowego²⁷. Przede wszystkim rozszerzył krąg odbiorców słowa pisanego – nakład jednego tytułu osiągał nawet od 500 do 800 egzemplarzy. Zmianie także uległ przekrój społeczny czytelników – książka drukowana była dziesięć razy tańsza od manuskryptu, a więc powszechniej dostępna²⁸. Konkurujące ze sobą oficyny drukarskie zabiegające o czytelnika – nabywcę (wszak edycje poszczególnych tytułów były przede wszystkim imprezami ekonomicznymi, nastawionymi na zysk²⁹) starają się usuwać z wy-

W dalszej części pracy, mówiąc o paleotypach, będę miał na myśli polskie książki wydane w 1521 i 1522 roku w Krakowie.

²⁴ Taki sąd można wyrazić tylko w odniesieniu do tekstów zachowanych, czyli w odniesieniu do *Raju dusznego*.

²⁵ Wyjaśnić należy, że przez termin język ogólny (literacki) rozumiem ponadregionalną odmianę języka etnicznego (narodowego), która, charakteryzując się choćby jedną szczegółową normą, służy zaspakajaniu społecznych potrzeb komunikacyjnych, jako narzędzie wyrażania pojęć odnoszących się do wyższych form życia społecznego, takich jak religia, polityka, administracja, sztuka, nauka (S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*. „Język Polski” 30, 1950, s. 98; por. także: B. Walczak, *Komu zawdzięczamy polski język literacki? W: Język a chrześcijaństwo*. Red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński. Lublin 1993, s. 33; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław 1964, s. 20).

²⁶ Lata wydania paleotypów uważane są przez Stanisława Urbańczyka za umowny początek nowej epoki rozwoju języka polskiego – doby średniopolskiej (S. Urbańczyk, *Periodyzacja dziejów polskiego języka literackiego*. W: S. Urbańczyk, *Prace z dziejów języka polskiego*. Wrocław 1979, s. 55, 61). Również Z. Klemensiewicz przypisuje drukom pierwszorzędne znaczenie w ustalaniu się systemu średniopolskiego języka, choć granicę doby średniopolskiej przesuwają do roku 1500, czyli czasu, w którym pojawiać się zaczęły polskie teksty drukowane, jeszcze niesamoistne (Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*. T. 2. Warszawa 1985, s. 216, 251-261).

²⁷ I. Bajerowa, *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*. Kraków 1980, s. 10.

²⁸ W. Książek-Bryłowa, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 32, 1986, s. 141.

²⁹ U podstaw działalności drukarzy krakowskich początku XVI wieku leży przede wszystkim interes oraz zysk ich oficyn. Listy dedykacyjne czy przedmowy wydawców bądź impresorów mają „w wysokim stopniu charakter [...] reklamy kupieckiej, pisanej i drukowanej *ad captandum benevolentiam* możnych i protektorów oraz społeczeństwa polskiego, czyli [...] świadczą przede wszystkim o tym, czego to społeczeństwo potrzebowało, czego się domagało od swoich drukarzy i za co wreszcie bardzo

dawanych przez siebie książek dowolność, wariantywność form językowych czy to na płaszczyźnie graficznej³⁰, czy to na płaszczyznach stricte językowych (zwłaszcza fonetycznej i fleksyjnej)³¹. Jeśli nasilona w tekstach rękopiśmiennych wariantywność nie utrudniała zbyt dalece ich odbioru dobrze przygotowanym, wykształconym, ale nielicznym odbiorcom, to z pewnością utrudniała odbiór mniej wprawno- mu czytelnikowi książki drukowanej, a tym samym mogła odstręczać od chęci jej nabycia. Druk wprowadza także radykalne zmiany w instancji nadawczej komunika- tu językowego. Autor dzieła *de facto* jest tylko ogniwem w procesie jego przeka- zywania³². Na ostateczny kształt tekstu publikowanego mają wpływ redaktorzy przygotowujący jego edycję, korektorzy, a nawet zecerzy³³. Komunikat językowy traci jednostkowy wymiar, staje się faktem społecznym.

Do pierwszych znanych nam z imienia pracowników książki, literatów, redak- torów dbających o kształt językowy tekstu drukowanego należą Biernat z Lublina, Jan z Koszyczek, Hieronim z Wielunia (Spiczyński), Jan Sandecki (Malecki), nieco później Andrzej Glaber z Kobyлина. W roku 1521 i 1522 z drukarnią Hieronima Wietora współpracowali na pewno Biernat z Lublina (w 1522 roku wydany został *Żywoł Ezopa Fryga* w jego opracowaniu, dziś edycja ta nie jest znana³⁴), Jan z Koszyczek i Hieronim z Wielunia (Spiczyński).

Grafia paleotypów jak dotąd nie doczekała się gruntownego studium histo- rycznojęzykowego, choć od dawna wskazywano na ich znaczenie dla poznania

dobrze i chętnie placilo” (T. Ulewicz, *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*. Kraków 1977, s. 104-105).

³⁰ W. Wydra i W. R. Rzepka zwracają uwagę na fakt, że druki z 1521 i 1522 roku, zrywając z tradycją rękopisów, inicjują rozwój sfunkcjonalizowanej ortografii (W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed roku 1521*, op. cit., s. 264).

³¹ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problem wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*. Poznań 1999.

³² I. Bajerowa, op. cit., s. 8.

³³ Na rolę drukarzy, a właściwie redaktorów i korektorów działających na usługach wydawców, Niemców z pochodzenia, w nadawaniu drukowanym rękopisom spójnego systemu graficznego, a tym samym w kształtowaniu się normy językowej zwrócił uwagę już K. Piekarski (cyt. za: P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. 3.: *Historia języka*. Red. M. R. Ma- yenowa, Z. Klemensiewicz. Cz. 1. Warszawa 1960, s. 103-104). Tak więc redaktorzy zatrudnieni w oficynach wydawniczych, a nie pisarze tworzą w XVI wieku normę czy też pewne zwyczaje języko- we (W. Książek-Bryłowa, op. cit., s. 142; S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*. W: S. Urbańczyk, *Szkice z dziejów języka polskiego*. Warszawa 1968, s. 147-186). Jak dalece sięgała ingerencja redaktora wydawniczego w tekst rękopiśmienny pokazuje J. Migdał (J. Migdał, *Glaberowskie korektywy gramatyczne w Żołtarzu Wa- lentego Wróbla*. „*Studia Polonistyczne*” 16/17, 1991, s. 71-91). O funkcjonowaniu silnej krakowskiej normy drukarskiej w 3. ćwierci XVI wieku, rugującej odrębności regionalne przygotowywanego do druku rękopisu poucza analiza kolejnych wydań *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka (W. R. Rzepka, *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce XVI - XVII wieku*. W: *Munera linguistica Ladislao Kuraszkievicz dedicata*. Red. M. Basaj, Z. Zagórski. Wrocław 1993, s. 275-282).

³⁴ T. Michałowska, op. cit., s. 653.

dziejów polszczyzny ogólnej na przełomie doby staropolskiej i średniopolskiej. J. Przyborowski zwraca uwagę na oznaczanie samogłosek pochyłonych w *Żywocie* wydanym przez Hallera – Unglera³⁵. Rejestr form językowych między innymi w zakresie grafii *Ksiąg św. Augustyna* sporządził J. Łoś³⁶. Podstawą studium K. Kamińskiej były przedrukowane w *Wyborze tekstów staropolskich* S. Vrtla-Wierczyńskiego fragmenty *Marcholta* i *Ecclesiastes*³⁷. Grafiami paleotypów ze względu na problem mazurzenia interesował się S. Rospond³⁸.

Ostatnio ukazało się kilka analiz poświęconych cechom grafii *Żywota Pana Jezusa Krysta* (zarówno w edycji Hieronima Wietora, jak i w redakcji Jana Sandeckiego) oraz *Historii o Szczęściu a o Swejwoli*. Ocenie poddane zostały siła i zakres oddziaływania graficznych wzorców czeskich na grafikę *Żywota* w redakcji Jana Sandeckiego³⁹. Scharakteryzowane zostały graficzne warianty w obu edycjach *Żywota*, będące pozostałościami po graficznej tradycji rękopisów⁴⁰. Skonfrontowany został system graficzny *Historii* z systemem graficznym *Fortuny i cnoty różności* (1524), książki wydanej w oficynie Hieronima Wietora, ale redagowanej przez Jana Sandeckiego, co pozwoliło ujawnić, że mimo swojego konserwatywno-bohemizującego nastawienia Jan Sandeckie nie zerwał całkowicie z progresywną normą partykularną oficyny wydawniczej Hieronima Wietora⁴¹.

Podstawę materiałową pracy stanowią teksty paleotypów:

– *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem grubym a sprosnym...*⁴² Kraków, Hieronim Wietor, [po 17 XII]⁴³ 1521. 4°. Fotokopia zachowanego fragmentu (4 karty) opublikowana przez Ludwika Bernackiego⁴⁴; dalej skrót: *March*;

³⁵ J. Przyborowski, *Baltazara Opeca Żywot Pana Jezusa Krysta w pięciu wydaniach z XVI wieku*. Warszawa 1882, s. 32.

³⁶ J. Łoś, *Uwagi językowe do Żywota krześcijańskiego*. „Materiały i Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie” 7, 1915, s. 13-25.

³⁷ K. Kamińska, *Pisownia druków polskich XVI wieku*. „Prace Polonistyczne” 11, 1953, s. 5-28.

³⁸ Zanalizowane zostały *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem, Ecclesiastes, Żywot* w edycji H. Wietora oraz *Żywot* w redakcji Jana Sandeckiego (S. Rospond, *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*. Wrocław 1957).

³⁹ T. Lisowski, *Jan Sandeckie, redaktor Żywota Pana Jezusa Krysta wobec ortografii druków czeskich*. „Slavia Occidentalis” 50, 1993, s. 93-104.

⁴⁰ T. Lisowski, *Ślady graficznej tradycji rękopisów w dwu edycjach „Żywota Pana Jezusa Krysta” Baltazara Opeca z 1522 roku*. „Slavia Occidentalis” 51, 1994, s. 66-73.

⁴¹ T. Lisowski, *Historia o Szczęściu a o Swejwoli (1522) a Fortuny i cnoty różności (1524) – dwa ujęcia normatywne*. Artykuł w druku.

⁴² Pelen tytuł w transliteracji: *Rozmowy które myał Krol Salomon mądry Zmárcholtem grubym á sprofnym / á wślakoż iáko o nyem powyedáią bárzo zwymownym zfigurámi / y zgakámi śmyeśhnyimi*.

⁴³ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 317.

⁴⁴ Jan z Koszyczek, *Rozmowy które miał król Salomon mądry z Marcholtem grubym a sprosnym, a wszakoż jako o niem powiedają barzo zwymownym z figurami i z gatkami śmiesznyimi*. Wyd. L. Bernacki. Haarlem 1913.

– *Ecclesiastes, Księgi Salomonowe*⁴⁵. Kraków, Hieronim Wietor, 1522⁴⁶. 4°. Kart 19. Egzemplarz Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygnatura XVI Qu. 2891⁴⁷; dalej skrót: *Eccl*;

– *Historyja o Szczeńściu a o Swejwoli*⁴⁸. Kraków, Hieronim Wietor, 1522. Fotokopia kilku zachowanych do dziś stron tego wydania (8 kart), przechowywana w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu; dalej skrót *Hist*;

– *Księgi św. Augustyna biskupa hippońskiego: O żywocie krześcijańskim*. Kraków, Hieronim Wietor, 1522. Transliteracja z zachowanego fragmentu oryginału (4 karty), wydał Adam Chmiel⁴⁹; dalej skrót: *August*;

– Baltazar Opec, *Żywot wszechmocnego Syna Bożego, Pana Jezu Krysta*⁵⁰ Kraków, Hieronim Wietor, 5 V 1522 roku⁵¹. 2°. Kart 135. Egzemplarz Biblioteki Kórnickiej, sygnatura: *Cim F 4188*. Egzemplarz zdefektowany⁵² – uszkodzonych kilka stron, brak kilku ostatnich kart; dalej skrót: *WŻyw*;

– Baltazar Opec, *Żywot Pana Jezu Krysta*⁵³ Kraków, Florian Ungler, nakładem Jana Hallera, [po 5 V]⁵⁴ 1522⁵⁵. 4°. Kart 194. Egzemplarz Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, sygnatura: 1721/II; korzystałem z mikrofilmu tego egzemplarza, który przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie pod sygnaturą Ms. 25587; dalej skrót: *UŻyw*.

⁴⁵ Pelen tytuł w transliteracji: *ECCLESIASTES Xyęgi Sálomonowe / ktore polskim wykładem káznodzieyjskie myánuiemy*.

⁴⁶ Wybijano wkrákwie przez Ieronimá Wietorá / iego włáfnym nakláde(m). Ku czći y chwale bogá wśłhechmogącego /á wiernym krzełćyánom ku mądrołćci mnożeniu. Látá náródenia bożego M. D. X. X. I. I.

⁴⁷ *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*. Opr. M. Bohonos. Wrocław 1965, s. 58.

⁴⁸ Pelen tytuł w transliteracji: *Historia bárzo mila y wełola ku czcieniu / ktora iełt rzeczona y wypifaná o śłzczeńściu á o śwey woli / á zwałłczá o żywocie dworłkim*.

⁴⁹ A. Chmiel, op. cit., s. 5-11.

⁵⁰ Pelen tytuł w transliteracji: *Zywot wśłhechmocnego śyná bożego / páná Iezu kryłtá / śtworzycielá y zbáwicielá śtworzenia wśłlytkiego. Wedle ewánielifł świętych / z rozmyśłánim nábożnym doktorow świętego piśmá ogárniony*.

⁵¹ Wybijano włáfnym nakładem Ieronimá Wietorá / imprełorá śłáwnego miáłtá Krákwó / ku czći á ku chwale náprzod bogu wśłhechmocnemu / á potym krolełtwu polłkiemu. Śłczego bądż chwałá bogu wtroycy iedynemu. Látá bożego M. D. X. X. I. I. Dniá piątego Máiowego.

⁵² K. Piekarski, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*. T. 1.: *Polonica XVI w*. Kórnik 1929, s. 20.

⁵³ Pelen tytuł w transliteracji: *Zywot pana Iezu krifłá śtworzyciela ij zbawiciela rodzaiu ludłkiego / wedle Ewanielifł świętych z rozmyśłaniim nábożnym doktorow piśmá świętego krotko febrany*.

⁵⁴ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 325.

⁵⁵ Wyrażono w Krakowie przez Florianá Bawará ij Jána Sandetzkięgo / nákladem opatrńęgo mężá pana Iána Hallera. Lata bożęgo náródeniá tyłiátnęgo pięćsetnego dwudziełtęgo wtorego. Za panowaniá náiałnięýłęgo Zygmunta krolá Polłkiego pana náłłęgo miłóściwego. Lata krolowaniá iego śłółtęgonáłtęgo.

Wariantywność na płaszczyźnie graficznej opisana i zanalizowana została na podstawie badania następujących reprezentatywnych dla poszczególnych paleotypów fragmentów:

– *Używ* – 5 fragmentów: 2r – 4r, 45v – 47v, 88r – 90v, 131r – 133r, 173r – 175v;

– *WŻyw* – 4 fragmenty: 5v – 7v, 44v – 45v, 88r – 90r, 123v – 125r;

– *March* – 1 fragment: A2v – A3v;

– *Eccl* – 2 fragmenty: 2v – 4r, 12v – 14r;

– *Hist* – 2 fragmenty: A3v – A4v, B1r – B2r;

– *August* – 1 fragment: 3 – 7.

Jeśli poza tymi fragmentami pojawiła się cecha charakteryzująca system graficzny tekstu, została ona włączona do opisu, jednak statystyka jej nie objęła. Wszystkie poddane analizie formy zostały policzone. Informacja o częstości wystąpienia podawana jest liczbą użyc oraz odsetkiem użyc.

II. Założenia metodologiczne pracy w świetle teorii grafemiki

Przedmiotem prezentowanej w tej pracy analizy będzie przejawiająca się na poziomie tekstu wariantywność formy wobec jednej i tej samej funkcji⁵⁶ – na płaszczyźnie graficznej. Ma to na celu, po pierwsze, określenie zakresu wariantywności kształtujących się systemów graficznych druków polskich w XVI wieku przy uwzględnieniu stratyfikacji zasobu form wariantywnych pod względem chronologicznym, po drugie, wykazanie stopnia normalizacji poszczególnych tekstów i wskazanie na specyfikę proponowanych przez redaktorów rozwiązań normatywnych, a więc i popierane przez nich kierunki normalizacji polskiej grafii. Metoda analizy łączy w sobie elementy zarówno opisu synchronicznego (idiograficznego), jak i diachronicznego (nomotetycznego). Synchroniczny aspekt wyraża się w zastosowaniu metody przekroju prostopadłego do linii czasu, co pozwoli opisać opozycje wariantywne w ujęciu statycznym⁵⁷ (lata 1521 – 1522). Diachroniczny aspekt pracy natomiast przejawia się, po pierwsze, w charakterze badanych tekstów (powstały blisko pięćset lat temu) oraz, po drugie, we wskazywaniu na genezę wariantów ujawniających się w przekroju statycznym.

Płaszczyzna graficzna tekstu w pracach historycznojęzykowych ją charakteryzujących przedstawiana była w izolacji od opisu pozostałych płaszczyzn tekstu, a to

⁵⁶ Jest to tylko jedna z trzech relacji wyodrębnionych przez Adama Heinza (A. Heinz, *Pojęcie i rola wariantu językowego*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 32, 1974, s. 137-157).

⁵⁷ Por. I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*. „Język Polski” 49, 1969, s. 85; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, op. cit., s. 8; I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. 1.: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfologia*. Katowice 1986, s. 11. Zaproponowaną przez I. Bajerową metodę przekrojów synchronicznych stosowali W. R. Rzepka (W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII wieku*. Wrocław 1975; idem, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI - XVII wieku*. Poznań 1985) i A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -l w języku polskim*. Katowice 1976).

ze względu na fakt, iż język i pismo stanowią dwa odrębne systemy znaków⁵⁸. Oczywiście przyjmuję, że system graficzny nie jest płaszczyzną językową sensu stricto⁵⁹, zakładam jednak, że jest paralelny wobec systemu fonologicznego, będąc graficznym substytutem kodu fonicznego. Zresztą w świadomości dawnych teoretyków ortografii, jak to wielokrotnie zostanie potwierdzone w przytaczanych tu ich wypowiedziach, nie istniała granica między głoską (fonemem) a literą. Obydwa pojęcia były utożsamiane.

Za podstawową inwariantną jednostkę graficznej płaszczyzny języka uznaję grafem⁶⁰, który definiuję jako dyspozycję do graficznego substytuowania fonemu. Grafemy tworzą system graficzny języka, będący płaszczyzną nadrzędną wobec systemu graficznego tekstu. Realizacją grafemów są alografy tekstowe prymarne i sekundarne oraz alografy fakultatywne prymarne i sekundarne⁶¹.

Alograf tekstowy prymarny (inaczej: tekstowy wariant główny grafemu) to najczęstszy tekstowy wariant grafemu tworzący opozycję na płaszczyźnie tekstu

⁵⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, op. cit., s. 23.

⁵⁹ Ch. F. Hockett, *Kurs językoznawstwa współczesnego*. Tłum. Z. Topolińska, M. Jurkowski. Red. A. Szulc. Warszawa 1968, s. 609; K. D. Büntig, *Wstęp do lingwistyki*. Tłum. E. Tomczyk-Popińska. Warszawa 1989, s. 53-54.

⁶⁰ Termin ten po raz pierwszy do językoznawstwa wprowadził J. Baudouin de Courtenay w 1901 roku (por. P. Ruskiewicz, *Modern Approaches to Graphophonemic Investigation in English*. Katowice 1976, s. 47). Termin grafem w językoznawstwie rozumiany jest na trzy sposoby. Po pierwsze utożsamiany jest z tradycyjnym pojęciem „litera jako jednostki alfabetu danego języka niezależnie od konkretnej realizacji” (por. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław 1993, s. 182, hasło: *Grafem*). Po drugie może być rozumiany jako „jednostka alfabetu danego pisma niezależnie od języka, w którym jest użyta, np. *p* w alfabecie łacińskim niezależnie od tego, czy występuje w łacinie, francuskim, angielskim, polskim, czy jakimkolwiek innym języku posługującym się piśmem łacińskim” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, op. cit., s. 182, hasło: *Grafem*). Po trzecie definiowany jest jako „znak graficzny fonemu w piśmie danego języka. Realizuje się za pomocą allografów” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, op. cit., s. 182, hasło: *Grafem*). W pracy posługuję się terminem grafem w trzecim znaczeniu. O tak rozumianym grafemie pisze P. Ruskiewicz (P. Ruskiewicz, op. cit., s. 47).

⁶¹ Proponowane przeze mnie ujęcie ma być w zamierzeniu paralne do rozstrzygnięć teoretycznych zaproponowanych przez Adama Heinza w odniesieniu do płaszczyzn *stricte* językowych (A. Heinz, op. cit.). A. Heinz wyróżnia warianty tekstowe prymarne i sekundarne oraz warianty fakultatywne prymarne i sekundarne inwariantnej jednostki systemu. Alograf może być dwojako rozumiany: po pierwsze jako „wariant grafemu niezależnie od języka” bądź po drugie jako „wariant grafemu w sensie reprezentacji graficznej fonemu danego języka” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, op. cit., s. 37-38, hasło: *Allograf*). W odniesieniu do pierwszego znaczenia mówi się o „allografach fakultatywnych, które nie zależą od pozycji oraz o allografach kombinatorycznych (pozycyjnych), które uwarunkowane są pozycyjnie” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, op. cit., s. 37-38, hasło: *Allograf*). Moim zdaniem, pozostając w zgodzie z myślą A. Heinza, również w odniesieniu do drugiego, tu nas interesującego znaczenia terminu alograf można mówić o alografach fakultatywnych (nieco inaczej jednak ujmowanych) i kombinatorycznych (pozycyjnych).

między danym grafemem a innymi grafemami. Może on być jedynym wariantem grafemu (wtedy odsetek jego użycie bez względu na kontekst graficzny równy jest 100%).

Alograf tekstowy sekundarny (inaczej: tekstowy wariant poboczny grafemu) to tekstowy wariant grafemu tworzący opozycję na płaszczyźnie tekstu między danym grafemem a innymi grafemami, mający mniejszą ekstensję tekstową niż alograf tekstowy prymarny.

Alograf tekstowy prymarny pozycyjny (kombinatoryczny) grafemu to najczęstszy, determinowany pozycją (kontekstem) tekstowy wariant tworzący opozycję na płaszczyźnie tekstu między danym grafemem a innymi grafemami. Alografami tekstowymi prymarnymi pozycyjnymi we współczesnej grafii polskiej są np. „ś” i „si”, których zakres użycia ogranicza kontekst: „ś” jest realizacją grafemu {ś} w pozycji {...ś#/T}, „si” w pozycji {...śA}.

Alograf tekstowy sekundarny pozycyjny (kombinatoryczny) grafemu to determinowany pozycją (kontekstem) tekstowy wariant tworzący opozycję na płaszczyźnie tekstu między danym grafemem a innymi grafemami, mający mniejszą ekstensję tekstową niż alograf tekstowy prymarny pozycyjny.

Jeśli alograf nie tworzy opozycji na płaszczyźnie tekstu między danym grafemem a innymi grafemami, ponieważ w swojej formie jednocześnie pełni funkcję alografu innego grafemu (grafemów), wtedy mamy do czynienia z homografem.

Homograf to utożsamiający na płaszczyźnie tekstu dany grafem z innym grafemem (innymi grafemami) tekstowy wariant grafemu, charakteryzujący się tą samą formą, a różnymi funkcjami nie determinowanymi kontekstem. Homograf może być wariantem prymarnym, sekundarnym. Jego występowanie może być ograniczone kontekstem – wariant pozycyjny.

Alograf fakultatywny prymarny (główny) to wariant stylistyczny grafemu, którego zasięg użycia może być arbitralnie regulowany (chodzi tu o takie rozstrzygnięcia jak stosowanie wielkich i małych liter, spacji).

Alograf fakultatywny sekundarny (poboczny) to wariant stylistyczny grafemu, którego zasięg użycia jest regulowany indywidualnymi upodobaniami estetycznymi (chodzi tu o krój czcionki, np. fraktura, szwabacha, antykwa itd., lub też o indywidualny charakter pisma odręcznego).

Konsekwencją przyjęcia dla języka polskiego łaćńskiego pisma alfabetycznego⁶² jest fakt, że alograf tekstowy (zarówno prymarny, jak i sekundarny) to przede wszystkim litera alfabetu, niekiedy na gruncie polskim wzbogacona o znak diakrytyczny (kreska, kropka, haczyk, ogonek) bądź o literę-diakryt (tzw. dwuznaki, np. ʃʃ, cz, lub trójznaki, np. ʃʃh), ale też kombinacja litery (liter) z kontekstem graficznym (spacja, alografy innych grafemów).

⁶² D. Diringier, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*. Przeł. W. Hensel. Warszawa 1972, s. 40, 511-532.

O tym, czy mamy do czynienia z alografem tekstowym prymarnym, czy z alografem tekstowym sekundarnym, decyduje frekwencja. Ten wariant grafemu, który ma większą frekwencję, uznać należy za prymarny. Odsetek frekwencji alografów tekstowych prymarnych, będący w wypadku niektórych grafemów sumą użyć alografów prymarnych pozycyjnych, decyduje o stopniu graficznej normalizacji tekstu.

Alograf tekstowy prymarny, który osiąga frekwencję równą lub większą niż 95% to fonograf, natomiast alograf prymarny pozycyjny o takim odsetku użyć to fonograf pozycyjny.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji danego grafemu ustalą, obliczając stosunek sumy realizacji alografu tekstowego prymarnego grafemu do sumy wszystkich jego realizacji tekstowych. W wypadku grafemów, które realizowane są przez alografy tekstowe pozycyjne, stopień normalizacji tekstowej danego grafemu wyraża się stosunkiem sumy realizacji poszczególnych jego alografów tekstowych prymarnych do sumy wszystkich jego realizacji tekstowych.

Idealnym stanem, który miałyby osiągnąć grafia jest zasada, że jeden grafem reprezentowany jest przez jeden fonograf bądź fonografy pozycyjne. W tym drugim wypadku można mówić o komplikacji reguł określających tekstową realizację grafemu. Stopień tej komplikacji jest sumą pozycji determinujących alografy tekstowe pozycyjne.

Ortografię tekstu tworzą więc fonografy, fonografy pozycyjne, alografy fakultatywne.

Opis wariantywności w zakresie systemu graficznego ograniczony zostanie do alografów tekstowych, jako że właśnie one są nośnikiem komunikatu wyrażonego tekstem pisanym, decydują o skali trudności w percypowaniu komunikatu przez odbiorcę – czytelnika (im większy stopień normalizacji, tym łatwiejsze reprodukcje komunikatu pisanego). Dlatego właśnie przede wszystkim alografy tekstowe⁶³, jak wynika z moich obserwacji, były przedmiotem normalizacyjnych zabiegów redaktorów polskich paleotypów.

W opisie wariantywności w zakresie grafii posługuję się następującymi symbolami:

- { } – w nawias klamrowy ujęty jest symbol grafemu, np. {a} – grafem *a*;
- „ ” – w cudzysłów ujęta jest tekstowa realizacja grafemu, czyli jego wariant tekstowy, np. „á”;
- ... – oznacza dowolny kontekst;
- *
- # – oznacza spację;
- T – oznacza dowolny grafem spółgłoskowy;
- T_{pal} – oznacza dowolny grafem spółgłoskowy, będący graficznym substytutem fonemu palatalnego;

⁶³ W dalszej części pracy, jako że rezygnuję z opisu alografów fakultatywnych, w odniesieniu do alografów tekstowych posługiwał się będę terminem alograf.

- $T_{d\acute{z}w}$ – oznacza dowolny grafem spółgłoskowy, będący graficznym substytutem fonemu dźwięcznego;
- A – oznacza dowolny grafem samogłoskowy;
- $A_{przede\acute{n}}$ – oznacza dowolny grafem samogłoskowy, będący graficznym substytutem fonemu przedniego;
- Š – oznacza grafemy: {š}, {ž}, {č}, {ž}, {ř};
- C – oznacza grafemy: {c}, {z};
- // – ‘albo’
- ^ – ‘i’
- ⇒ – ‘jako’

III. Wariantywność grafii w paleotypach

1. REALIZACJA GRAFEMÓW SAMOGŁOSEK JASNYCH I POCHYLONYCH

Rozróżnianie na poziomie tekstu grafemów samogłosek długich, których w XVI wieku kontynuantami były samogłoski pochylone, i grafemów samogłosek krótkich, których kontynuantami były samogłoski jasne, w polskiej tradycji rękopiśmiennej nie było silnie ugruntowane, znalazło jednak swoje odzwierciedlenie we wszystkich ważniejszych średniowiecznych manuskryptach polskich⁶⁴. Cechą dystynktywną na płaszczyźnie tekstu było najczęściej podwojenie litery przy alografii realizującym grafem samogłoski długiej.

Właśnie podwojenie litery proponował w swoim normatywnym *Traktacie o ortografii polskiej* (około 1440 roku) Jakub Parkosz. Zaleca on odróżnianie na płaszczyźnie tekstu grafemów samogłosek długich od grafemów samogłosek krótkich, dostrzegając fonologiczną cechę dystynktywną w opozycji długość : krótkość⁶⁵. Tak więc { \bar{a} } oddawane jest przez „aa”, natomiast {a} przez „a”⁶⁶. Propozycje Parkosza nie przyjęły się jednak w praktyce pisarskiej po części ze względu na nieergonomiczność niektórych rozwiązań graficznych, np. na oznaczenie opozycji miękkość : twardość spółgłosek (litery o kroju kanciastym i obłym), po części ze względu na zbyt duże podobieństwo Parkoszewego sposobu myślenia o ortografii do reformatorskich propozycji zawartych w starszym o około 30 lat traktacie heretyka Jana Husa pod tytułem *Orthographia Bohemica*⁶⁷.

Husową ideę znaków diakrytycznych podjął Stanisław Zaborowski w *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utillissimum* (Kraków, Florian Ungler 1514-1515), proponując na oznaczenie {a} alografy „a”,

⁶⁴ W. Cyran, *Ślady iloczasu w głównych zabytkach języka polskiego XIV i XV wieku*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XI, 1952, s. 1-21.

⁶⁵ M. Kucala, *Wstęp do: Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*. Warszawa 1985, s. 21-22.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 17.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 31-33.

„ą”, na oznaczenie {ǎ} alograf „a”, na oznaczenie {e} alograf „e”, na oznaczenie {é} alograf „é”, na oznaczenie {o} alograf „o”, na oznaczenie {ó} alograf „ó”⁶⁸.

Propozycja ta w zmodyfikowanej formie, jeśli chodzi o kształt znaków diakrytycznych, znalazła konsekwentną realizację dopiero w analizowanych tu paleotypach. Wcześniejsze druki albo wcale nie odróżniały na poziomie tekstu grafemów samogłosek pochyłonych od grafemów samogłosek jasnych, albo (jak w *Początku święte Ewangelije podług świętego Jana* 1518/1519 r.)⁶⁹ czyniły to, nakładając na siebie tradycyjny, rękopiśmienny sposób oznaczania tych grafemów (samogłoski pochyłone są kontynuantami staropolskich samogłosek długich) i sposób zaproponowany przez S. Zaborowskiego. Ostatecznie następujące alografy posłużyły do oznaczania grafemów samogłosek pochyłonych w *Początku święte Ewangelije*: „aa” (grafem {ǎ}), „ee”, „eé”, „é” (grafem {é}), „uo”, „ó” (grafem {ó})⁷⁰.

Występowanie obok siebie alografów będących dwuznakami (np. „ee”) i alografów diakrytowanych (np. „é”) oraz ich kombinacji („eé”) skłoniła Z. Stiebera do sformułowania hipotezy, że w druku tym został graficznie odzwierciedlony przełomowy moment w rozwoju polskiego wokalizmu – przejście samogłosek długich (według Zdzisława Stiebera podwojenie litery oznacza nie wygasły jeszcze iloczaz – np. *volee*, *wczaas*) poprzez zwężenie przy zachowaniu długości (*buog*) w samogłoski krótkie zwężone (*któraa*, *volé*)⁷¹.

Jeśli jednak wraz z oddziaływaniem rodzimej tradycji mamy do czynienia w tym tekście z wpływem graficznej praktyki współczesnych mu druków czeskich, w których wszystkie tu wymienione alografy oraz dodatkowo alograf „á” służyły do oznaczania grafemów samogłosek długich bądź długich dyftongicznych⁷², to bardziej prawdopodobnym staje się twierdzenie, że w *Początku święte Ewangelije* mamy do czynienia z alografami realizującymi grafemy samogłosek pochyłonych, czyli zwężonych, co wcale nie oznacza, że krótkich, przeciwnie – być może, ciągle jeszcze długich⁷³. Skrzyżowanie dwu tradycji graficznych w tym druku, a mianowicie grafii złożonej (podwojenie liter) i grafii diakrytycznej („é”, „ó”) najprawdo-

⁶⁸ S. Urbańczyk, R. Olesch, *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*. Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski. „Slavistische Forschungen” 37. Köln – Wien 1983, s. 16.

⁶⁹ Jest to druk wydany przez Jana Hallera, redagowany zapewne przez Jana Sandeckiego (W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska*, op. cit., s. 317; oraz W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed 1521 roku...*, op. cit., s. 281).

⁷⁰ W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska...*, op. cit., s. 317.

⁷¹ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*. Warszawa 1958, s. 26.

⁷² J. Porák, *Humanistická čeština. Hlaskosloví a pravopis*. Praha 1979, s. 74, 77, 79.

⁷³ Jakub Parkosz około 1440 roku zaświadcza jeszcze żywy iloczaz, będący kategorią fonologiczną ówczesnej polszczyzny (M. Kucala, op. cit., s. 12). Być może około 80 lat to zbyt krótki czas, aby przeprowadzić w języku zmianę polegającą na zwężeniu, a następnie skróceniu samogłosek. Zakładać można, że staropolskie samogłoski długie różniły się od odpowiednich samogłosek jasnych nie tylko iloczazem, ale też i barwą.

podobniej jednak jest motywowana względami technicznymi – brakiem odpowiedniej liczby czcionek zmodyfikowanych w stosunku do standardu łaćńskiego kreską nad literą.

1.1. Grafem {a}

Dane liczbowe charakteryzujące wariantywność alografów grafemu {a} są wynikiem obserwacji następujących kategorii⁷⁴:

1. końcówka mianownika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników twar-dotematowych (np. *żona*);

2. końcówka mianownika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego i rodzaju męskiego następujących rzeczowników miękko-tematowych: *bania, bluźnierca, bożnica, chwila, ciemnica, cisza, czarownica, czasza, dawca, dziewica, głowica, jaskinia, jęzda, kamienica, kaplica, kaznodzieja, kłamca, knieja, kula, kusza, marnotrawca, nadzieja, nędza, oprawca, orlica, owca, pijanica, pochlebca, proca, przedza, sadza, siostrzyca, skrzynia, susza, szyja, świeca, tajemnica, tęcza, tęsknica, twórca, wieza, zbroja, zdrajca, ziemia, złoczyńca, zorza, zwycięzca, żmija*;

3. końcówka dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego (z wyjątkiem form skontra-howanych typu **-bja, *-ija*);

4. końcówka mianownika, biernika, wołacza liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego (z wyjątkiem form skontra-howanych typu **-bja, *-ija*);

5. końcówka narzędnika liczby mnogiej rzeczowników *-ami*;

6. końcówka narzędnika liczby podwójnej rzeczowników *-oma*;

7. końcówka mianownika liczby pojedynczej zaimków przymiotnych rodzaju żeńskiego (odmiany prostej);

8. końcówka przymiotników rodzaju żeńskiego w orzeczniku (forma odmiany prostej);

9. morfem rodzajowy w 3. osobie liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego czasowników w czasie przeszłym kontynuującym prasłowiańskie perfectum;

10. przyrostek tematyczny *-a-* czasu przeszłego kontynuującego prasłowiańskie perfectum wszystkich rodzajów i liczb z wyjątkiem 3. osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego;

11. przyrostek tematyczny *-ajq* czasu teraźniejszego w 3. osobie liczby mnogiej koniugacji *-ãm, -ãsz*; także w imiesłowach tworzonych od tego tematu typu *-ający, -ając*;

12. przyrostek form odślownych *-anie*;

⁷⁴ Kategorie za: I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, op. cit., s. 46-47, oraz Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1965, s. 92, 287.

13. przyimki: *na, za, nad*;
14. prefiksy czasowników: *na-, za-*;
15. spójniki: *a, ale, albo, abo, ani, aż*;
16. rdzenie wyrazów: *barzo, jaki, jako, tak, tako, tam*.

Używ

Grafem {a} realizowany jest 1227 razy jako:

– fonograf „a” 1212 razy (98,78%), np.:

aby 2r, Boga 2r, przeštali 46r, Źilami 46v, moia 88r, byla 88v, na 131r, za 131v, krola 174v, Źlowa 174v;

– homograf „á” 15 razy (1,22%), np.:

(jest) Źmierná 2r, (jest) tzichá 2r, (jest) pokorná 2r, (jest) niepokoloná 3r, á 45v, záleży 45v, pannámi 47v, chwálá 90r, nánie 132r, nád 132r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {a} wynosi 98,78% (1212: 15).

Wżyw

Grafem {a} realizowany jest 1156 razy jako:

– fonograf „á” 1139 razy (98,53%), np.:

zápámieťác 5v, Źyná 6v, pánná 46v, przyrownác 88r, trćiná 88r, niedbáli 89r, ábychom 89r, DoŹtoináŹ 124v, rozumiełá 124v, iáko 124r;

– homograf „a” 17 razy (1,47%), np.:

niepoŹtłŹŹeńŹtwa 5v, nieporuŹŹaiác 6v, Źyna 89v, chwalami 123v, (była) cnotliwa 124r, (była) okraŹŹona 124r, doŹtoynaŹ 124r, barzo 124r, trwála 124v, boŹtwa 124v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {a} wynosi 98,53% (1139: 17).

March

Grafem {a} realizowany jest 137 razy jako:

– alograf prymarny „á” 125 razy (91,24%), np.:

á A2v, krolá A2v, moiá A2v, żoná A3r, nád A3r, ciálá A2v, ná A3v, náienda A3v, nieboraká A3v, Źyná A3v;

– homograf „a” 12 razy (8,76%), np.:

krola A2v, Źalomona A2v, a A2v, porodźiła A2v, nanye A2v, (jest) chwailona A3r, nayduie A3r, oka A3v, Nauczay A3v, ptaka A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {a} wynosi 91,24% (125 : 12).

Eccl

Grafem {a} realizowany jest 287 razy jako:

– fonograf „á” 284 razy (98,95%), np.:

pámieťká 2v, á 2v, wŹpominánye 3r, krolá 4r, ále 13r, vŹtá 13r, xiaźeťá 13v, zá 13v, drogá 14r, człowieká 14r;

– homograf „a” 3 razy (1,05%):

pożywać 3r, (jest) LepŹŹa 12v, (jest) DroŹŹa 12v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {a} wynosi 98,61% (284 : 3).

Hist

Grafem {a} realizowany jest 152 razy jako:

– fonograf „á” 151 razy (100%), np.:

á A3v, ábowiem A3v, páná A4r, Jškodá A4r, widziáło A4v, pytác A4v, dufáiac B1r, JtároJtá B1r, ná B1r, Moió B1r;

August

Grafem {a} realizowany jest 163 razy jako:

– alograf primarny „á” 154 razy (94,48%), np.:

á 3, ná 3, náucza 3, nádziewamy się 4, krystá 5, zábiyác 5, vczyniła 6, onác 6, krolá 7, żywotá 7;

– homograf „a” 9 razy (5,52%):

(jest) swięta 3, (jest) pokorna 3, (jest) skromna 3, (jest) luba 3, biskupa 4, pycha 4, ani 6, ziwota 7, naydziess 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {a} wynosi 94,48% (154 : 9).

1.2. Grafem {â}

Dane liczbowe charakteryzujące wariantywność alografów grafemu {â} są wynikiem obserwacji następujących kategorii:

1. graficzna realizacja fonemu /â/ będącego kontynuantem /ā/ pochodzącego ze wzdłużenia zastępczego;

2. graficzna realizacja fonemu /â/ będącego kontynuantem /ā/ pochodzącego z kontrakcji;

3. końcówka mianownika liczby pojedynczej następujących rzeczowników rodzaju żeńskiego i rodzaju męskiego miękkotematowych (rodzimych i zapożyczonych)⁷⁵: *ambicyjâ, Assyryjâ, braciâ, burzâ, cieśniâ, ćwiertniâ, dolâ, drukarniâ, głębiâ, głowniâ, Grecyjâ, groblâ, historyjâ, karmiâ, kielniâ, komedyjâ, kopijâ, kuchniâ, kupiâ, lelijâ, litanijâ, linijâ, lutniâ, łaźniâ, matniâ, melankolijâ, mszâ, niewolâ, okazyjâ, okszâ, owczarniâ, pászâ, pełniâ, pieczâ, pieczeniâ, piekarniâ, płacâ, pochodniâ, pogoniâ, prãcâ, przytczâ, pustyniâ, puszczâ, racyjâ, rękojmiâ, rolâ, rozâ, rzeszâ, sędziâ, spiżarniâ, stajniâ, stróżâ, studniâ, sukniâ, suszâ, swâwolâ, szarańczâ, tarczâ, topolâ, trześniâ, twierdzâ, wieczarzâ, władzâ, włocznâ, wozdâ, wolâ, woniâ, żądzâ.*

4. morfem tematyczny imiesłowu będącego kontynuacją prasłowiańskiego participium praeteriti activi primi (np. *powiedziâwszy*);

5. morfem tematyczny form trybu rozkazującego (np. *znâj*);

⁷⁵ Ibidem, s. 92.

6. przedrostki rzeczowników, przymiotników, przysłówków *nâ-*, *zâ-* (np. *nâ-bożeństwo*, *nâbożnie*)⁷⁶;

7. przedrostek stopnia najwyższego *nâ-*;

8. przyimek *dłâ*;

9. zaimek *jâ*.

UŻyw

Grafem {â} realizowany jest 339 razy jako:

– alograf prymarny „â” 314 razy (92,63%), np.:

powiedâ 2v, nâczyłtłâ 2v, rozâ 3r, mâ 3r, pozylkaniâ 45v, niemiâl 46r, dlâ 46r, wzrzâwłly 47r, iâ 88v, lękâycie 173v;

– homograf „a” 25 razy (7,37%), np.:

dal 2r, nabożeńłtwem 2r, wyłluchania 2v, dla 2v, kwijécia 3r, wzdychanija 3r, wierna (przydawka) 3v, przykazania 47r, łtali 173v, łpiéwaycie 174r.

Poza fragmentami objętymi obliczeniami statystycznymi znalazły się przykłady alografów tekstowych sekundarnych grafemu {â}: „aa” – wolaa 37r, „aâ” – daâr 49v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {â} we fragmentach objętych statystyką wynosi 92,63% (314 : 25).

WŻyw

Grafem {â} realizowany jest 497 razy jako:

– fonograf „a” 493 razy (99,2%), np.:

zbâwienia 6v, zwidzenia 6v, dla 6v, obraz 45v, vłlyłlawłly 45v, wzrzâwłly 88r, niedal 89r, mocna 123v, roza 123v, miłofierna 124r;

– homograf „â” 4 razy (0,8%):

pełnâ (przydawka) 6v, 124v, nâlâłkâwłly 45r, łwiêtâ (przydawka) 124r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {â} wynosi 99,2% (493 : 4).

March

Grafem {â} realizowany jest 96 razy jako:

– fonograf „a” 94 razy (97,92%), np.:

ia A2v, gadaywa A3r, dał A3r, łpiewa A3r, dobra A3r, rad A3r, ma A3r, cudna A3r, Pan A3r;

– homograf „â” 2 razy (2,08%):

łłalonâ A3r, iednâ A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {â} wynosi 97,92% (94 : 2).

Eccl

Grafem {â} realizowany jest 80 razy jako:

⁷⁶ Ibidem, s. 92.

– fonograf „a” 78 razy (97,5%), np.:
nyeprzbywa 2v, ma 2v, Ja 3r, dał 3r, czeladź 3v, Umiera 4r, nagorſſy 13r,
nieopuſſczay 13r, Miła 14r, dla 14r;

– homograf „á” 2 razy (2,5%):
ſtálo 2v, ſtác 2v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {â} wynosi 97,5 (78 : 2).

Hist

Grafem {â} realizowany jest 61 razy jako fonograf „a” (100%), np.:

niedbay A3v, rad A3v, kazal A3v, pan A3v, ma A4r, ia A4v, ſtawſſy B1r,
nawięcy B1r, prawdziwa A4r, daycie B1r.

August

Grafem {â} realizowany jest 73 razy jako:

– fonograf „a” 71 razy (97,26%), np.:

ſwięta 3, niechay 3, dawssy 3, vraga 3, niebać ſię 4, żądza 4, dla 5, otwo-
rzenia 5, rządzenia 6, wybiyał 7;

– homograf „á” 2 razy (2,74%):

náukę 7, národzenia 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {â} wynosi 97,26% (71 : 2).

Wszystkie druki na płaszczyźnie tekstu różnicują grafemy {a} i {â}, wprowadzając opozycyjne alografy „a” i „á” (cechą dystynktywną jest znak diakrytyczny – kreska nad literą, w *WŻyw* także jako wariant stylistyczny kropka nad literą). Użycie znaku diakrytycznego jest praktyczną realizacją propozycji zawartej w traktacie Stanisława Zaborowskiego, pozostającym w zgodzie z postulatem stosowania znaków diakrytycznych przedstawionym w reformującym ortografię czeską traktacie *Orthographia Bohemica* Jana Husa. Druki czeskie współczesne paleotypom raczej nie miały wpływu na zastosowanie tego rozwiązania. Ich normą do około 1530 roku było oznaczanie odpowiednika polskiego /â/, czyli /ā/, alografem „aa”⁷⁷. Tylko nieliczne druki z początku XVI wieku mają alograf „á”, najczęściej zresztą oboczny do „aa”. Poza tym druki te do lat trzydziestych XVI wieku w ogóle rzadko oznaczają w piśmie długość /ā/, a jeśli jest ona oznaczana, to tylko w wygłosie wyrazu⁷⁸. Trudno więc mówić o bezpośrednim ich wpływie na polskie paleotypy. Tak więc propozycja Stanisława Zaborowskiego wprowadzającego alografy, których cechą dystynktywną jest znak diakrytyczny, oraz jej praktyczna realizacja w drukach z 1521 i 1522 roku jest bardziej radykalna aniżeli ówczesny zwyczaj druków czeskich preferujących grafie złożoną⁷⁹.

Za wpływ czeskiej tradycji ortograficznej uznać można fakt, że w *UŻyw* alografem grafemu {â}, paralelnego do czeskiego {ā}, jest „á”, podczas gdy druki

⁷⁷ J. Porák, op. cit., s. 77.

⁷⁸ Ibidem, s. 77.

⁷⁹ T. Lisowski, *Jan Sandecki, redaktor Żywota Pana Jezusa Krysta z 1522 roku wobec ortografii druków czeskich*, op. cit., s. 95.

oficyny Wietora grafem {ǎ} oddają alografem „a”. Graficzną pożyczką czeską są także sporadycznie występujące w *UŻyw* alografy „aa” i „aá”. Warto mieć na uwadze, że średniowieczne rękopisy polskie właśnie samogłoski długie, w tym /ā/, wyróżniały graficznie podwojeniem litery⁸⁰.

Przyjęty w drukarni Wietora sposób oznaczania grafemu {a} alografem „á” wszedł do praktyki drukarskiej XVI wieku. Stało się tak może dlatego, że to Wietorowe rozwiązanie, choć sprzeczne z tradycją graficznego nacechowania alografu samogłoski długiej ≥ pochylonej, pozwalało zachować tożsamość z oryginalną pisownią licznych wyrazów zapożyczonych z łaciny na -yja, -ija, typu *sentencya*.

1.3. Grafemy {e} i {é}

WŻyw, March, Eccl, Hist, August to teksty, w których utożsamiono graficznie grafemy {e} i {é}. Na płaszczyźnie tekstu nie zostały one zróżnicowane – bezwyjątkowo oddawane są one alografem homonimicznym „e”.

Jedynie w *UŻyw* nadano alografom tekstowym grafemów {e} i {é} cechy dystynktywne. Dane liczbowe charakteryzujące wariantywność alografów tekstowych grafemu {é} w *UŻyw* są wynikiem obserwacji następujących kategorii:

1. graficzna realizacja fonemu /é/, będącego kontynuantem /ē/ pochodzącego ze wzdłużenia zastępczego;
2. graficzna realizacja fonemu /é/ będącego kontynuantem /ē/ pochodzącego z kontrakcji;
3. przyrostek stopnia wyższego przysłówków -ěj.

UŻyw

Grafem {e} realizowany jest 1537 razy jako:

– fonograf „e” 1523 razy (99,09%), np.:

dzień 2v, że 2v, pokorze 2v, nie 2v, ſie 45v, boże (wołącz liczby pojedynczej) 46r, cie 46v, mie 88r, ſobie 88r, niebo 175r;

– homograf „é” 14 razy (091%), np.:

roztropné (orzecznik) 2v, ważné (orzecznik) 2v, ié (biernik liczby mnogiej) 46r, 90r, 175r, 175r, Alé 88r, ſié 89r, zaſié 173v, wielé 173v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 99,09% (1523 : 14).

Grafem {é} realizowany jest 466 razy jako:

– alograf prymarny „é” 318 razy (82,32%), np.:

ſwégo 2r, kwitnącé 3r, złégo 45v, milégo 46r, milému 46v, pirwéy 47r, ſmilowanié 89r, ſwégo 89v, Marié (dopełniacz liczby pojedynczej) 131v, téż 173v;

⁸⁰ Np. w *Psalterzu floriańskim* – por. M. Kamińska, *Psalterz floriański. Monografia językowa. Cz. I. Ortografia, fonetyka, fleksja imion*. Wrocław 1981, s. 21-22; M. Cybulski, *Język piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Ortografia, fonetyka, fleksja*. Łódź 1988, s. 31-33.

- alograf sekundarny „eé” 19 razy (4,9%), np.:
takoweé 2v, bożeé 2v, ſweé 2v, wtoreé 2v, meé 3r, duſſneégo 45v, roz-
koſſneé 45v, teéż 47r, ſwięteégo 47r, niebieſkieé 174v;
 - alograf sekundarny „ee” 1 raz (0,26%):
blogoſławionee 4r;
 - homograf „e” 48 razy (12,48%), np.:
milego 2r, ſwego 2r, ſwięte 2r, ſwe 2r, milemu 46v, okraſſenije 46v,
roſtanie 88r, też 89v, memu 174r, pirwey 175r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 82,32% (318 : 68).

WŻyw

- Grafem {e} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
niepoſuſſeńſtwa 5v, ſie 5v, gdzie 6r, ſtolec 6v, wniebie 7r, owce 44v, wie-
czor 44v, iże 44v, kuſcie 45v, wielkim 88r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 100%.
- Grafem {é} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „e”, np.:
ſwego 5v, zdrowie 6r, wielkie 6v, milego 45r, niewinney 88r, dálej 89r,
niewinnemu 89v, nadobnego 89v, Máriey 123v, ſwey 124r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {é} wynosi 0%.

March

- Grafem {e} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
ſkądencie A2v, ieſt A2v, przeto A3r, ſye A3r, źle A3r, tedy A3r, żyemi A3r,
Niewiaſtá A3r, ſwoiego A3r, Gárniec A3r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 100%.
- Grafem {é} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „e”, np.:
drzewyey A2v, pirwey A3r, zdrowie A3r, ſłuchanie A3r, rownego A3r,
ſwemu A3r, vbogiemu A3r, tłuſtego A3r, lepiey A3r, wyernego A3r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {é} wynosi 0%.

Eccl

- Grafem {e} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
ieſt 2v, ze 2v, prácuie 2v, ſye 2v, ſoby 3r, obficie 3r, moye 3v, nyepoznał
3v, nácie 13r, może 13r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 100%.
- Grafem {é} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „e”, np.:
przemynnego 2v, vdręczenie 2v, Ierozolimſkyego 2v, więcey 2v, ſwey 2v,
wſpominánye 3r, mem 3r, duſſhne 3r, ſwego 3v, pracowanie 13r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {é} wynosi 0%.

Hist

- Grafem {e} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
ieſt A3v, dworze A3v, nieczyń A3v, może A3v, tobie A3v, ſobie A4r, prze-
zeń A4r, ſie A4v, ochotnie B1r, ſłuźbie B1r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 100%.

Grafem {é} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „e”, np.:
rządney A3v, pańkiewy A3v, řwemu A3v, dobre A4r, Sweywoley A4v,
pořiedzenie A4v, nawięcey B1v, twemu B1v, twey B1v, wierne B2r.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {é} wynosi 0%.

August

Grafem {e} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
niedostawa 3, się 3, chce 3, wbodze 4, wsobie 5, pánuie 5, łáskáwie 7,
wdzięcznie 7, krzesćiiianinie 7, we 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {e} wynosi 100%

Grafem {é} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „e”, np.:

Máriej 3, krystusowe 3, dzisieyssego 3, bożego 3, zle 5, dobre 5, milczenie
5, boże 6, wzgárdzenie 6, žádney 6.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {é} wynosi 0%.

Fakt, że jedynie na poziomie tekstu *UŻyw* mamy do czynienia z próbą wprowadzenia opozycji między grafemami {e} i {é} w pewnym stopniu zbliża *UŻyw* do graficznej praktyki współczesnych druków czeskich. Występowały w nich wszystkie pojawiające się w *UŻyw* alografy grafemu {é}, będącego paralelnym odpowiednikiem czeskiego grafemu {ē}. Preferowały one jednak alograf „ee”, mający – podobnie jak w polszczyźnie⁸¹ – tradycję rękopiśmienną. Alograf „ee” przeważa lub jest wyłączny we wszystkich czeskich drukach tamtego czasu, będąc normą do około 1530 roku⁸². Natomiast w badanych fragmentach *UŻyw* „ee” pojawia się tylko raz, a w całym tekście również sporadycznie.

Duży odsetek użyć w *UŻyw* alografu „é”, którego cechą dystynktywną jest znak diakrytyczny w postaci kreski, pozostaje w zgodzie z ideą stosowania znaków diakrytycznych przedstawioną w traktacie Stanisława Zaborowskiego⁸³. Podobny stan, jeśli chodzi o realizację grafemu {é}, obserwujemy w *Początku święte Ewangelije* (1518/1519), którego redaktorem był prawdopodobnie Jan Sandecki. Mamy tu obocznie alograf „é” i „ee”, np.: *volé, pełného, fwićcij*; obok *ořwieeca, wřafnee, volee*⁸⁴.

Jan Sandecki z dość dużą konsekwencją przeprowadził graficzną opozycję między grafemami {e} i {é}. Jeśli zsumować odsetek użyć wszystkich wariantywnych alografów, które swoim kształtem graficznym pozostają w opozycji do ho-

⁸¹ Alograf „ee” wystąpił 27 razy na przykład w I. i 2. części *Psalterza floriańskiego* jako realizacja grafemu {ē}. Można go uznać za dwuznak rodzimy (M. Kamińska, op. cit., s. 22).

⁸² Tylko w *Biblii* z 1506 roku, wydanej w Wenecji, oraz w dziele *Na Zalm Dawiduo... wyklad bratra Jeronyma*, wydanym w 1514 roku w Pradze u Konáča (drukarza początkowo współpracującego z typografem niemieckim Wolfem), alograf „é” pojawia się w około 80% możliwych użyć (J. Porák, op. cit., s. 74).

⁸³ S. Zaborowski proponował na oznaczenie {é} stosować fonograf „e” (S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 16).

⁸⁴ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 317.

monimicznego alografu „e” obsługującego przede wszystkim grafem {e} (tu jest fonografem), to otrzymamy liczbę 87,52% użyć alografów nacechowanych wobec 12,48% użyć alografu „e”, nienacechowanego, homonimicznego, utożsamiającego grafem {é} z grafemem {e}. Odsetek ten wskazuje na niezbyt konsekwentnie przeprowadzoną próbę przeciwstawienia sobie alografów grafemów {e} i {é}, co może mieć dwie przyczyny: po pierwsze w polskiej tradycji rękopiśmiennej nie było zwyczaju takiej graficznej opozycji, po drugie przyczyniło się do tego niewielkie obciążenie fonologiczne fonemu /ē/⁸⁵. Różnorodność graficzna alografów grafemu {é} wynikać może jeszcze z jednego, prozaicznego faktu – z nie wystarczającej liczby czcionek é, jaką mógł dysponować zecer⁸⁶ (stąd rozwiązania połowiczne – podwojenie e, tj. „ee”, czy rezygnacja z odróżniania i użycie alografu „e”).

1.4. Grafemy {o} i {ó}

W *WŻyw, March, Eccl, Hist, August* alografy grafemów {o} i {ó} zostały utożsamione. Realizowane są bezwyjątkowo jako homograf „o”. W *UŻyw* obserwujemy próbę wprowadzenia na poziomie tekstu opozycji między grafemami {o} i {ó}.

Dane liczbowe charakteryzujące wariantywność alografów tekstowych grafemu {ó} w *UŻyw* są wynikiem obserwacji następujących kategorii:

1. graficzna realizacja fonemu /ó/, będącego kontynuantem /ō/ pochodzącego ze wzdłużenia zastępczego;

2. graficzna realizacja fonemu /ó/, będącego kontynuantem /ō/ pochodzenia intonacyjno-akcentuacyjnego (w zestawieniu ze stanem we współczesnej polszczyźnie).

UŻyw

Grafem {o} realizowany jest 1707 razy jako:

– fonograf „o” 1703 razy (99,78%), np.:

bogu 2r, łczego 2v, nogi 45r, wloły 45r, to 88r, oyttzu 89v, nocy 133r, tylko 133r, prorotztwo 174v, niebo 174v;

– homograf „ó” 3 razy (0,16%):

dó]toyen 47v, óytcze 175r, dóm 175v;

– homograf „u” 1 raz (0,06%):

iegu 89v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 99,78% (1703 : 4).

Grafem {ó} realizowany jest 172 razy jako:

⁸⁵ I. Bajerowa, *W sprawie zaniku samogłosek pochylonych w języku polskim*. „Język Polski” 38, 1958, s. 325-339; I. Bajerowa, *Zanik samogłosek pochylonych w języku polskim jako wynik działania ogólnych tendencji językowych*. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1963, s. 107-109.

⁸⁶ W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne druki polskie...*, op. cit., s. 272-273.

- homograf „o” 160 razy (93,03%), np.:
ktore 2r, mogl 2v, bog 2v, roża 3r, miód 47v, naprzód 89v, łtol 89v, żydów 131v, gore 173v, wrocili 175r;
- alograf sekundarny „ó” 9 razy (5,23%):
równé 2v, mój 46r, 175r, bóg 46r, 89r, Heród 47v, 47v, łwój 89v, pokój 173v;
- alograf sekundarny „uó” 2 razy (1,16%):
buóg 174r, 174r;
- alograf sekundarny „uo” 1 raz (0,58%):
buog 2v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 6,97% (12 : 160).

WŻyw

Grafem {o} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „o” (100%), np.:
połelstwo 5v, odpoczątká 5v, oblicze 5v, woły 44v, owce 44v, oycá 44v, oczy 88r, nogach 88r, oświeciłá 123v, nowá 123v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 100%.

Grafem {ó} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „o”, np.:
ktore 5v, łpowrozow 44v, moy 44v, niemogł 88r, łtow 89r, wwlóczył 89r, troyce 123v, krolewa 123v, kor 124r, roża 124r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 0%.

March

Grafem {o} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „o” (100%), np.:
rodzay A2v, odpowedyżał A2v, thwoich A2v, powiem A2v, mocy A3r, nápełniony A3r, chwalona A3r, Kotká A3r, łobie A3r, dobrze A3r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 100%.

Grafem {ó} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „o”, np.:
Ktoryłcie A2v, łwoy A2v, oycow A2v, rodzáiow A2v, mozgowcá A2v, bog A3r, rownego A3r, łkorę A3r, ktora A3r, wielomowny A3r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 0%.

Ecc1

Grafem {o} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „o” (100%), np.:
Márność 2v, Co 2v, łlońce 2v, polubuię 3r, áno 3r, cyáło 3v, łobie 3v, łłowá 12v, było 13r, wody 13v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 100%.

Grafem {ó} realizowany jest 68 razy jako:

- homograf „o” 66 razy (97,06%), np.:
krolá 2v, ktore 3r, bog 3r, prózne 3r, błádw 3r, mężow 12v, wwlóczy 13r, twoy 13v, vczynkow 14r, krolełtwu 14r;
- homograf „u” 2 razy (2,94%):
pułnocy 2v, 14v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 0%.

Hist

Grafem {o} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „o” (100%), np.:

Oni A4v, gośpodą A4r, zawałamy A4v, go A4v, onego A4v, do A4v, dworzány B1r, ochotnie B1r, proś B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 100%.

Grafem {ó} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „o”, np.:

mowcie A4v, mowić A4v, niepydę A4v, gośpod A4v, przenieo]l B1r, mogli B1r, dworzánow B1v, ktorym B2r, dwor B2r, náprzod B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 0%.

August

Grafem {o} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „o” (100%), np.:

iego 3, rękómá 3, nogi 3, wbodze 4, chodźić 4, co 4, roskoss 5, boskiey 5, bo 6, roku 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {o} wynosi 100%.

Grafem {ó} realizowany jest bezwyjątkowo jako homograf „o”, np.:

nog 3, mowi 3, ktore 3, bog 5, krolować 5, kroći 5, rowne 6, ániolow 6, niepokoy 6, krolowánia 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ó} wynosi 0%.

Jedynie Jan Sandecki podjął próbę wprowadzenia opozycji między alografami grafemów {o} i {ó}. Ma ona na tle druków Wietorowych, utożsamiających alografy tych grafemów, znamiona eksperymentu, jedynie 6,97% (12 razy) realizacji grafemu {ó} jest nacechowane (alografy „ó”, „uo”, „uó”).

W próbie graficznego wyróżniania alografów grafemu {ó} można dopatrywać się oddziaływania na redaktora *Używ* pisownianego zwyczaju druków czeskich. Wpływ ten odzwierciedlił się niewątpliwie w użyciu alografów „uo” i „uó”, które w badanych fragmentach *Używ* mają ograniczone zastosowanie – występują tylko w formie mianownika liczby pojedynczej rzeczownika *bog*. Alografy „uo”, „uó” (oraz dodatkowo „uo”) były w początku XVI wieku w drukach czeskich graficzną realizacją dyftongu {uo} \leftarrow /uo/, będącego kontynuantem wcześniejszego / \bar{o} /⁸⁷ (przejście / \bar{o} / w /uo/ dokonało się w języku czeskim w ciągu XV wieku⁸⁸). Dodać trzeba, że alografy „uo” i „vo” zapewne pod wpływem zwyczaju rękopisów czeskich pojawiły się już w trzeciej części *Psalterza floriańskiego*⁸⁹. Częstszym jednak sposobem zapisu tego dyftongu było użycie alografu „o”⁹⁰. Tak więc znaczny odsetek użyć w *Używ* alografu „o”, będącego wariantem tekstowym grafemu {o}, paralelnego do czeskiego dyftongu {uo}, może być uznany za naśladownictwo czeskiego wzorca. Natomiast użycie alografu „ó”, nieznanego drukom czeskim, jest rozwiązaniem oryginalnym, realizującym normatywne wskazania Stanisława Zabo-

⁸⁷ J. Porák, op. cit., s. 59.

⁸⁸ A. Lamprecht, *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Brno 1966, s. 99.

⁸⁹ M. Cybulski, op. cit., s. 32.

⁹⁰ J. Porák, op. cit., s. 59.

rowskiego⁹¹. W praktyce drukarskiej po raz pierwszy alograf „ó”, zresztą obok „uo”, pojawił się w *Początku święte Ewangelije*, redagowanym zapewne przez Jana Sandeckiego⁹².

2. REALIZACJA GRAFEMÓW {o} i {e}

Dwa odrębne znaki na oznaczenie samogłosek nosowych, a mianowicie „a” (samogłoska nosowa tylna) i „e” (samogłoska nosowa przednia) pojawiły się po raz pierwszy w *March*, druku Hieronima Wietora z 1521 roku. Odtąd upowszechniają się, stając się nie tylko normą ortograficzną druków szesnastowiecznych, ale normą obowiązującą do dziś.

Taka wyraźna opozycja na płaszczyźnie graficznej między grafemami tych dwu nosówek jest odzwierciedleniem wpływu fonetyki wielkopolskiej na kształtowanie się normy polszczyzny ogólnej XVI wieku. W Wielkopolsce bowiem już od początku XV wieku obie nosówki różniły się co do barwy⁹³. Przy czym synchroniczny rezonans nosowy zachowywały one tylko w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi i w wygłosie⁹⁴. W Małopolsce dłużej utrzymuje się stan staropolski, to jest zróżnicowanie samogłosek nosowych co do iloczasu przy zachowaniu tej samej ich barwy. Z końcem wieku XV i tu dochodzi do ich zróżnicowania co do barwy, ale jest ono mniej wyraźne (podstawą wokaliczną jest *â* dla nosówki tylnej i *a* dla nosówki przedniej)⁹⁵. Tutaj też nosówki dłużej zachowują synchroniczną wymowę w każdej pozycji fonetycznej z wyjątkiem pozycji przed spółgłoską wargową, choć rezonans nosowy jest tu słabszy⁹⁶.

Wpływ dialektu małopolskiego, a także oddziaływanie graficznej tradycji rękopisów, jest powodem, dla którego *gros* polskich druków niesamoistnych (między innymi *Bogurodzica* z 1506 roku i *Powieść o papieżu Urbanie*) graficznie nie stawa w opozycji nosówek, stosując do ich zapisu jeden znak⁹⁷.

⁹¹ S. Zaborowski proponował stosować alograf „o” z kropką nad literą na oznaczenie grafemu {ó} (S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 18).

⁹² W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska...*, op. cit., s. 317.

⁹³ W. Kuraszkiewicz, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Marcina z Miedziszecza z 1428 roku*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 236.

⁹⁴ W. Kuraszkiewicz, *Z historii polskich samogłosek nosowych*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 182; W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 59.

⁹⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*. T. 2. Warszawa 1985, s. 59.

⁹⁶ W. Kuraszkiewicz, *Z historii polskich samogłosek nosowych...*, op. cit., s. 183.

⁹⁷ W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne druki polskie...*, op. cit., s. 282.

Graficzne odróżnianie samogłosek nosowych zalecił Stanisław Zaborowski, proponując użycie alografu „α” na oznaczenie nosówki tylnej, alografu „α” na oznaczenie nosówki przedniej⁹⁸. Ta propozycja odzwierciedlająca ówczesny małopolski typ wymowy samogłosek nosowych była niezgodna z upowszechniającą się w języku ogólnym wielkopolską wymową samogłoski przedniej jako [ɛ] (e nosowe)⁹⁹. To właśnie spowodowało, że w *Początku święte Ewangelije* z 1518/19 roku i w *Breviarum Plocense* z 1520 roku obok zaproponowanego przez Zaborowskiego „a”, oznaczającego nosówkę tylną, pojawia się e na oznaczenie nosówki przedniej¹⁰⁰. Uzyskano więc graficzną opozycję nosówek odzwierciedlającą ich barwę wokaliczną, ale jednocześnie wprowadzono homonimiczność alografów grafemów {ɛ} i {e}. Tę trudność przełamano w 1521 roku, wprowadzając alograf „ε”¹⁰¹ na oznaczenie grafemu {ɛ}. Litera ε z kreseczką (przeprowadzoną od punktu nieco poniżej pętli w kierunku dolnego łuku, by go nieznacznie przeciąć) ma swoją genezę w łacińskim *e caudata*, czyli ε, które w klasycznej i renesansowej łacinie używano na skrótowe oznaczanie połączenia *ae*. Czcionka o takim kroju wchodziła w skład kompletów drukarskich, jakimi dysponowali Florian Ungler i Hieronim Wietor – antykwy i kursywy włoskiej oraz antykwy niemieckiej. Wzorując się na nich, wprowadzono ją także do zestawu fraktury, którą drukowano polskie paleotypy¹⁰². Wszystkie więc analizowane tu teksty samogłoski nosowe oznaczają w sposób nowoczesny.

UŻYW

Grafem {ρ} realizowany jest 331 razy, w tym jako:

– fonograf „a” 330 razy (99,7%), np.:

ią 2r, bożą 2r, Piąte 2r, mądrze 47r, związań 88v, wziawłly 90r, rzekątz 131r, ofądzon 123v, przyiał 131v, iał 174r;

– homograf „a” 1 raz (0,3%):

panna (narzędnik liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego) 4r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ρ} wynosi 99,7% (330 : 1).

Grafem {ɛ} realizowany jest 297 razy, w tym jako:

– fonograf „ε” 294 razy (98,99%), np.:

modlitwę 2r, lajkę 2r, radę 2r, śczęlné 46v, cięfko 88v, zwycięzył 174r, święty 174r, wzięt 174r, prędkości 175v, poczęli 175v;

– homograf „ε” 3 razy (1,01%):

ogledatz 2r, miekkim 47v, náfwietfá 88v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ɛ} wynosi 98,99% (294 : 3).

⁹⁸ S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 17 - 18, 97.

⁹⁹ W. Kuraszkiewicz, *Znaczenie druków renesansowych w rozwoju polskich samogłosek nosowych*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 223-224.

¹⁰⁰ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 284.

¹⁰¹ Zastępuję go literą ε.

¹⁰² W. Kuraszkiewicz, op. cit., s. 226.

WZyw

Grafem { ρ } realizowany jest 248 razy jako fonograf „a” (100%), np.:
poczał 6v, pożąda 7v, łtobą 7v, świat 8v, iáłkinią 45v, rzekąc 45r, bożą 46v, miłą 46v, zálmaczeni 123v, poiał 125r.

Stoień normalizacji tekstowej realizacji grafemu { ρ } wynosi 100%.

Grafem { ϵ } w analizowanych fragmentach tekstu realizowany jest 223 razy jako fonograf „e” (100%), np.:

chcę 5v, orędzie 6r, poczęcie 6r, dziewozłębá 7r, plemię 7r, głęboko 89v, niebędzie 90v, włtępuie 124r, dziekuiąc 124v, łłczelńń 125v.

Poza fragmentami objętymi statystyką pojawiły się zapisy: głemboko 2v, głemboko 35r; oraz: głemboka 30r, głembokie 31r, głemboką 34r, które wskazywałyby na tendencję do asynchronicznej wymowy samogłoski [e], charakterystycznej dla regionu wielkopolskiego.

Stoień normalizacji tekstowej realizacji grafemu { ϵ } we fragmentach objętych statystyką wynosi 100%.

March

Grafem { ρ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „a” (100%), np.:
łáłyady A3r, łá A3r, rozłądził A3r, požądano A3r, żał A3v, rołá A3v, kądziel A3v, milczący A3v, złá A3v, mądrołci A3v.

Grafem { ϵ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
vbogáć A2v, mężowi A3r, rękámi A3r, będzie A3r, nyewyálte A3v, nędze A3v, będą A3v, łędzia A3v, Sęp A3v, dupę A3v.

Eccl

Grafem { ρ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „a” (100%), np.:
pámiaćká 2v, łtána 3r, mądrze 3r, dzyeia 3r, bywáia 3r, rzekąc 3r, błád 3v, łá 12v, ktorá 13r, łiedzące 13r.

Grafem { ϵ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
będzie 2v, vdręczenie 3r, siłę 12v, vdręczy 13v, dziećie 13v, częłci 13v, ziemię 13v, cięłłkim 14r, ręká 14r, zálje 14r;

Hist

Grafem { ρ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „a” (100%), np.:
łá A3v, mądrych A3v, dołtápiwłłsy A3v, wierząc A3v, tráćá A4r, łwá A4r, łógodá A4r, máia A4r, łtárołtá A4r, żądza A4r.

Grafem { ϵ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „e” (100%), np.:
znędzić A3v, odmiáne A3v, mowie A3v, mię A3v, jmię A3v, więc A3v, częłto A4r, chwilę A4r, łáłkę B1r, wdzięczni B2r;

August

Grafem { ρ } realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „a” (100%), np.:
žadná 3, rádá 3, dádza 3, bądż 3, cztąc 3, żądza 4, odpádza 5, rządzi 5, początek 6, rodzá 6.

Grafem {ę} realizowany jest 20 razy, w tym jako:

– fonograf „ę” 19 razy (95%), np.:

 nędznym 3, cię 3, kędyć 4, wypędziły 4, zwycięży 5, popędliwości 5, świę-
 tim 5, męstwá 6, tępi 6, náukę 7;

– alograf sekundarny „em” 1 raz (5%):

 głęboka 5.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ę} wynosi 95% (19 : 1).

Wszystkie paleotypy z dużą konsekwencją realizują nową normę ortograficzną wprowadzoną w praktykę w *March*, realizując grafem {ρ} fonografem „ą”, grafem {ę} fonografem „ę”. Pojedyncze odstępstwa od tej reguły mogą być w *UŻyw* efektem zwykłej pomyłki drukarskiej, zwłaszcza jeśli chodzi o realizację {ρ} jako „a”, ale także, jeśli chodzi o {ę}, refleksem nie upowszechnionego w praktyce, ale znanego z *Początku święte Ewangelije*, tekstu redagowanego prawdopodobnie przez Jana Sandeckiego, sposobu oznaczania grafemu {ę} homografem „e”. W *UŻyw* nie pojawiają się alografy „u”, „ú”, „au”, „áu” będącymi alografami używanymi w drukach czeskich na oznaczenie kontynuantów ps, ρ i ps. *ę, znanych z *Ewangelia-rza* z około 1529 roku, którego redaktorem najprawdopodobniej był Jan Sandecki¹⁰³.

Wynotowane z *WŻyw* oraz z *August* zapisy grafemu {ę} dwuznakiem „em” bądź „em” są prawdopodobnie odzwiedleniem ekspansji regionalnej wielkopolskiej wymowy asynchronicznej samogłosek nosowych. Charakterystyczne, że związane są one tylko z jednym rdzeniem *głębok-*.

3. GRAFEM {u}

Zgodnie z tradycją rękopisów nawiązującą do łacińskich zwyczajów graficznych grafem {u} realizowany był w zależności od pozycji bądź jako „{#}v{...}”, bądź jako „{...-#}u{...}”¹⁰⁴. Paleotypy w pełni podtrzymują ten zwyczaj¹⁰⁵, np.:

UŻyw

– fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):

 vmyſlu 90v, vczynil 131r, vkrzyżuy 132r, vkrzyżuję 132r, v Nikodema
 133r, vmarl 173v, vzrzytie 173v, vkázal 173v, vcznioch 174r, vrodzenij 175v;

– fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):

 bogu 132r, oytztu 132r, ſmutné 132r, zwirzchu 132v, nieumarl 133r, Lud
 133r, matuchnie 173v, początku 173v, drugiemi 173v, raiu 173v;

¹⁰³ J. Janów, op. cit., s. XV.

¹⁰⁴ Taki stan rzeczy obserwujemy na przykład w *Psalterzu floriańskim* (M. Kamińska, op. cit., s. 19; M. Cybulski, op. cit., s. 26).

¹⁰⁵ Jest on także rozpowszechniony w innych, późniejszych drukach szesnastowiecznych (Z. Kli-mek, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich*, „Książeczek polskich” z r. 1539. Wrocław 1978, s. 18; Z. Cygal-Krupowa, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioannis Murellii variarum re-rum...”*. Cz. 1.: *Uwagi ogólne, ortografia, fonetyka, cechy dialektyczne*. Warszawa 1979, s. 55).

Wżyw

- fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):
wczliwo 5v, vżrzęli 6r, vmyłliłá 7v, vciekli 44v, vzdrowil 44v, vdziátał 44v, vżrzał 45r, vprzedzą 45v, vkámionowác 87v, vczniowie 89v;
- fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):
iemu 5v, ku 5v, zamku 6v, zupełny 7r, bogu 7r, oycu 7r, duchu 7r, lubuy 7v, rodzáiu 7v, dułłá 7v;

March

- fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):
vbogácę A2v, vcyeka A2v, vbogiemu A3r, v mleká A3r, vcząc A3v;
- fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):
wufciech A2v, buduie A3r, obłupioná A3r, widuye A3r, cudna A3r, ko-
zuch A3r, mu A3r, krułłý A3r, miodu A3r;

Eccl

- fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):
vcho 2v, v tych 3r, włożyłem 3r, vczynione 3r, vmiál 3r, vżrzałem 3r, vży-
teczno 3v, vczynić 3v, vdżyátał 4r, vczynkom 4r;
- fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):
południe 2v, trudne 2v, wumyśle 3r, łłukác 3, dułłhne 3r, rozum 3r,
náuczenie 3r, duchu 3r, włercu 3r;

Hist

- fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):
v nich A3v, vczynić A3v, 4r, vżrzał B1r, v Dozwoły B1r, vkazáli B1v, vro-
dzony B1v, vczynił B2r;
- fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):
ku A3v, drugiego A3v, trudno A3v, pánu A3v, mu A3v, ludzie A3v,
połłufłłni A4r, drudzy A4r, łług A4r, tu A4v;

August

- fonograf pozycyjny „{#}v{...}” (100%):
vmyłá 3, vmyły 3, vstáwicznie 3, vraga 3, vczynić 4, vprzedził 4, vkušili 5,
vmierác 5, vmnieyssálá 5, vpor 5;
- fonograf pozycyjny „{...-#}u{...}” (100%):
ludzi 3, sądu 3, ludzie, 3, bogu 3, náucza 3, luba 3, podług 3, biskupá 4,
máludko 4, oczu 4;

4. GRAFEMY {i} i {y}

Realizacja tekstowa grafemów {i} i {y} w rękopisach średniowiecznych była niekonsekwentna. Alografem grafemu {i} mogło być zarówno „i”, jak i „y”, podobnie grafemu {y} – „i” lub „y”¹⁰⁶. Taki stan rzeczy obserwujemy na przykład w

¹⁰⁶ S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1973, s. 45, 47, 49.

Psalterzu floriańskim, tekście wyróżniającym się pieczołowitością redakcyjną¹⁰⁷. Także Parkosz w swoim *Traktacie* nie uregulował tej kwestii – używa naprzemiennie alografów „i”, „y” na oznaczenie grafemu {i}, jak i {y}. W ilustrującym zasady proponowane przez Parkosza wierszu mnemotechnicznym najbardziej obciążony jest alograf „i”, obsługujący zarówno grafem {i}, jak i {y}¹⁰⁸.

Ta średniowieczna niekonsekwencja jest charakterystyczna także dla pierwszych druków polskich, np. w zachowanym fragmencie *Raju dusznego* (1513), choćby w tym zdaniu: „Proff α ij was $\text{[wy}\alpha\text{cy archangyolowye [...] [w}\alpha\text{tich angyolow nam na [trozi [ry}\alpha\text{dzonich [dzyewy}\alpha\text{cy}\alpha$ korow angyel $\text{[kych abi[cye [y}\alpha$ prziczinyly za mn α ”¹⁰⁹.

Stanisław Zaborowski próbuje wprowadzić ład ortograficzny w tym względzie, proponując, aby grafem {i} był zapisywany alografem „i”, natomiast grafem {y} alografem „i”¹¹⁰. Pomysł ten, jeśli chodzi o rozstrzygnięcia szczegółowe, jak przekonuje obserwacja późniejszych druków polskich, jednak się nie przyjął.

Przyczyną takiego, z naszego punktu widzenia, nieładu było powszechne w tym czasie mniemanie, że jeśli odczytywanie (wymowa) liter łacińskich zgodne jest z brzmieniem głosek polskich, to głoski polskie należy oddawać właśnie tymi literami. To przekonanie podchwycił także Stanisław Zaborowski, pisząc: „Sit ergo ista prima regula, vt per omnia seruetur forma et significatum proprium latinarum litterarum, nec parui soni seu parum distantes earum sunt curandi, nisi mutent totaliter significatum, tunc enim signis aliquibus, eadem tamen figura littere seruata signare litteras necesse erit”¹¹¹.

Stanisław Zaborowski zwrócił uwagę, że do oznaczenia w piśmie fonemu /y/, o którym tak pisze: „[...] sonum habet durum, qui nunquam in latinis inuenitur dictionibus, in vulgaribus vero sepe [...]”¹¹², nie nadawała się litera y (igrek), bowiem odczytywana po łacinie brzmiała tak samo jak litera i, stąd jego propozycja wprowadzenia nowego znaku graficznego dla polskiego fonemu /y/, czyli „i”.

¹⁰⁷ Grafem {i} oznaczano w 1. i 2. części *Psalterza floriańskiego* alografem „i” 2918 razy, alografem „y” 1704 razy (zob. M. Kamińska, op. cit., s. 13), w 3. piętnastowiecznej części tego tekstu alografem „i” 174 razy, alografem „y” 3108 razy (zob. M. Cybulski, op. cit., s. 16, 19).

Grafem {y} oznaczano w 1. i 2. części *Psalterza* alografem „i” 1249 razy, alografem „y” 375 razy (zob. M. Kamińska, op. cit., s. 18), w 3. części alografem „i” 71 razy, alografem „y” 1140 razy (zob. M. Cybulski, op. cit., s. 23-24).

¹⁰⁸ *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*. Opr. M. Kucala. Warszawa 1985, s. 77-78.

¹⁰⁹ Cytat według: W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska...*, op. cit., s. 309.

¹¹⁰ S. Zaborowski, *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus*. W: S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 61-61, 93, 107).

¹¹¹ *Ibidem*, s. 90. W polskim przekładzie: „Niech to będzie pierwsza reguła: wszędzie pozostawiać właściwą formę i znaczenie łacińskich liter, nie dbając przy tym o mało odmienne, czyli odchyłone brzmienie, byle tylko całkiem nie zmieniały znaczenia. Wtedy bowiem należy cechować litery pewnymi znakami, zachowując jednak ten sam kształt litery” (*ibidem*, s. 104).

¹¹² *Ibidem*, s. 93. W polskim przekładzie: „[...] brzmienie ma twarde, jakiego nigdzie nie znajdziesz w łacińskich wyrazach, w naszych zaś często [...]” (*ibidem*, s. 107).

Inną przyczyną tych trudności ortograficznych jest twarwienie spółgłosek palatalnych [š], [ž], [č], [ž], [c’], [z’], [ř’]¹¹³, i co się z tym wiąże zamiana po nich następującego miękczącego przedniego [i] na nie miękczące [y] (może przednie, nietożsame z tylnym dziedziczonym prasłowiańskim [y]).

Analiza realizacji tekstowych grafemów {i} i {y} w paleotypach dowodzi, że doszło w tych drukach do przełamania średniowiecznej tradycji graficznej. Rozwiązania tu zastosowane przyjęły się w szesnastowiecznej praktyce drukarskiej¹¹⁴, stały się normą graficzną.

4.1. Grafem {i}

Wariantywność tekstowych realizacji grafemu {i} w dużej mierze uzależniona jest od jego pozycji w wyrazie¹¹⁵, dlatego jej analiza przeprowadzona zostanie z uwzględnieniem tego czynnika.

Używ

Grafem {i} realizowany jest 1123 razy, w tym:

a) w pozycji {... – j} i {...} 860 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „{... – j}i{...}” 800 razy (93,01%), np.:
wŹlytki 2r, pijątz 45v, nogi 46r, Źilami 46v, vzdrowil 47r, kije 90v, ciżba 132v, nitz 132v, mogli 174v, miłych 175r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{... – j}ij{...}” 57 razy (6,62%), np.:
tzijchá 2v, teŹkliwoŹcij 3v, mijr 3v, bolenijm 45v, nijch 46r, odzienijm 47v, dnij 88r, zradzenij 132r, oŹtatnijm 132v, wybawienij 174r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{... – j}ii{...}” 1 raz (0,12%):
rozliicznij 175v;
- homograf „{... – j}y{...}” 2 razy (0,24%):
wŹŹitky 2r, proŹyli 4r;
- b) w pozycji {ji ...}¹¹⁶ 264 razy jako:
- fonograf pozycyjny „{j}j{...}” 259 razy (98,10%), np.:
ij (spójnik, zawsze zapisywany jako „ij”, w sumie 150 razy) 2r, ijnŹŹe 2r, ij-
že 2r, ijŹtz 3r, ijmieniem 45v, moijch 46r, ijdątz 88v, moij 90r, Źtoij 131r,
ijžby 133r, ijnaczej 173v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{j}i(= {ji}){...}” 3 razy (1,14%):
iž 88v, 89r, 175r;

¹¹³ S. Rospond, *Dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich*. „Język Polski” 33, 1953, s. 368-375.

¹¹⁴ K. Kamińska, *Pisownia druków polskich XVI wieku*, op. cit., s. 13-15.

¹¹⁵ Zwróciła na to uwagę K. Kamińska (ibidem, s. 14).

¹¹⁶ Na podstawie grafii we wszystkich analizowanych tekstach można wnosić, że etymologiczne nagłosowe [i] było w początku XVI wieku prejetowane.

– alograf sekundarny pozycyjny „{j}j(={ji}){...}” 2 razy (0,76%):
wewanielij 47r, marij 131v.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {i}:

– „{(... - j)}i{...}” – 93,02%

– „{j}j{...}” – 98,1% – fonograf pozycyjny.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 94,22% (1059 : 65).

WŻyw

Grafem {i} realizowany jest 1243, w tym:

a) w pozycji {... - j} i {...} 1045 razy jako

– fonograf pozycyjny „{(... - j)}i{...}” 1041 razy (99,61%), np.:

łożnicy 6r, łtráćić 6v, wroćił 7r, wślytkich 7v, czćili 44v, rzućilł 45r, lice-
miernicy 45v, wárgi 88r, vrodził 89r, pęgámi 89v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{(... - j)}ij{...}” 1 raz (0,1%):

śmierćij 90v;

– homograf „{(... - j)}y{...}” 3 razy (0,29%):

dżýś 7r, 7r, ludżý 45r;

b) w pozycji {ji...} 198 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{j}y(={ji}){...}” 123 razy (62,12%), np.:

y (spójnik, zawsze zapisywany jako „y”, w sumie 120 razy) 5v, ymię 7r, 7r, 7r;

– alograf sekundarny pozycyjny „{j}i(={ji}){...}” 56 razy (28,28%), np.:

idż 5v, iże 7r, 46r, ich 7r, isni 46r, łtoi 7r, 89v, moich 124v, rozmaítymi
123v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{j}j(={ji}){...}” 16 razy (8,08%), np.:

jmię 44v, 125r, jmą 45r, jm 45r, jdác 45r, 47r, jnłłfa 88v, jdźie 87v, jnłłfa
124r, jnłły 124v;

– homograf „{j}y{...}” 3 razy (1,52%):

gy 87v, 87v, 87v.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {i}:

– „{(... - j)}i{...}” – 99,62% – fonograf pozycyjny;

– „{j}y(={ji}){...}” – 65,43%.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 93,64% (1164 : 79).

March

Grafem {i} realizowany jest 133 razy, w tym:

a) w pozycji {... - j} i {...} 116 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{(... - j)}i{...}” 108 razy (93,1%), np.:

chłopłkich A2v, porodziłá A2v, chwycićę A2v, rozłądził A3r, bieli A3r,
nikt A3r, wślytki A3v, nápija A3v, chwali A3v, gánił A3v;

– homograf „{(... - j)}y{...}” 8 razy (6,9%), np.:

porodzył A2v, porodzył A2v, porodźylá A2v, A2v, ćý 3r, 3r, trzęlyogoná
A2v, Trzęlyogon A2v;

b) w pozycji {ji...} jako:

- alograf primarny pozycyjny „{j}i(={ji}){...}” 12 razy (63,16%), np.:
iżeś A2v, ine A2v, thwoich A2v, boi A3r, doi A3v, połtoi A3v, moich A3v,
idź A3v, iżby A3v, iż A3v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{j}y(={ji}){...}” 6 razy (31,38%):
y A2v, A3r, A3v, A3v, A3v, yny A3v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{j}j{...}” 1 raz (5,26%):
ij 3v.

Alografy tekstowe primarne pozycyjne grafemu {i}:

- „{(... - j)}i{...}” - 93,1%;
- „{j}i(={ji}){...}” - 63,16%.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 88,89% (120 : 15).

EccI

Grafem {i} realizowany jest 253 razy, w tym:

a) w pozycji {... - j} i ...} 209 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{(... - j)}i{...}” 189 razy (90,43%), np.:
liczby 3v, nic 4r, wnim 12v, ziemi 13v, wino 13v, zbytнім 13v, kołci 14r,
ciełkim 14r, dziwnym 14r, miłemu 14r;
- homograf „{(...-j)}y{...}” 20 razy (9,57%), np.:
okręgy 2v, rzeki 2v, márnícy 2v, mądórcy 3r, włlytkych 3r, zawodzył 3v,
obrocył 3v, 4r, vśylował 4r, chodzy 4r, máłcy 12v;

b) w pozycji {ji...} 44 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{j}y(={ji}){...}” 40 razy (90,91%), np.:
y (spójnik, zawsze zapisywany jako „y”, w sumie 37 razy) 3r, ych 2v, ym
3v, ynemu 13r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{j}i(={ji}){...}” 4 razy (9,09%):
iže 2v, iż 4r, 14r, ižeby 14r.

Alografy tekstowe primarne pozycyjne grafemu {i}:

- „{(... - j)}i{...}” - 74,4%;
- „{j}y(={ji}){...}” - 90,91%.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 90,51% (229 : 24).

Hist

Grafem {i} realizowany jest 180 razy, w tym:

a) w pozycji {... - j} i ...} jako

- fonograf pozycyjny „{(...-j)}i{...}” 129 razy (100%), np.:
letni A3v, znędzic A3v, nim A3v, nic A3v, poniżyć A3v, rádžil A3v, wy-
niłc A4v, wročili B1r, mi B1r, knim B1r;

b) w pozycji {ji...} 41 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{j}i(={ji}){...}” 21 razy (41,18%), np.:
ich A3v, iż A3v, B1r, łtoi A4r, rozmaítey A4r, iżbyłmy A4v, iżeś A4v,
idził A4v, idąc A4v, iżbych B1r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{j}y(={ji}){...}” 16 razy (31,37%), np.:
y (spójnik, zawsze zapisywany jako „y”, w sumie 16 razy) A3v;

- alograf sekundarny pozycyjny „{j}j (= {ji}){...}” 14 razy (27,45%), np.:
jnych A3v, A4r, A4v, jm A3v, A4v, jmię A3v, jni A3v, B1r, jną A4v,
jnymi B1r.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {i}:

- „{(... - j)}i{...}” – 100% – fonograf pozycyjny;
- „{j}i(={ji}){...}” – 41,18%.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 83,33 % (150 : 30).

August

Grafem {i} realizowany jest 160 razy, w tym:

- a) w pozycji {(... - j) i ...} 135 razy jako:
 - fonograf pozycyjny „{(... - j)}i{...}” 133 razy (98,52%), np.:
mowi 3, modlitw 3, pilná 3, biskupá 3, wzgárdzić 4, chodźit 4, požądáli 5,
podćina 5, áni 6, miły 7;
 - homograf „{(... - j)}y{...}” 2 razy (1,48%):
chodźyc 4, Cirpliwość 5;
- b) w pozycji {ji...} 25 razy jako:
 - alograf prymarny pozycyjny „{j}y (= {ji}){...}” 13 razy (52%), np.:
y (spójnik, zawsze zapisywany jako „y”, w sumie 13 razy) 3;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{j}j(={ji}){...}” 8 razy (32%):
jm 3, jnáczy 3, jmię 4, jmieniem 4, jna 6, jne 6, 6, jnego 6;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{j}i(={ji}){...}” 4 razy (16%):
iz 3, 4, 5, ich 5.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {i}:

- „{(... - j)}i{...}” (98,52%) – fonograf;
- „{j}y(={ji}){...}” (52%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wynosi 91,25% (146 : 14).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} nie jest jednakowy w poszczególnych tekstach. Zdecydowanie najbardziej zaawansowany jest on w *UŻyw* (94,22%) i w *WŻyw* (93,64%), najmniej natomiast w *Hist* (83,33%) oraz *March* (88,89%). W żadnym więc tekście nie przekroczył on progu 95%.

We wszystkich tekstach alografem prymarnym grafemu {i} w pozycji {(... - j) i ...} jest „i”. Jest to wyraźne odejście od średniowiecznego zwyczaju pisownianego dopuszczającego użycie alografu „y” jako tekstowej realizacji grafemu {i} w tej pozycji. Większą konsekwencją w tym względzie wyróżniają się *WŻyw*, *Hist*, *August*, gdzie „{(... - j)}i{...}” jest fonografem pozycyjnym, osiągając stan pełnej normalizacji. W pozostałych tekstach użycie alografu „{(... - j)}i{...}” waha się między stanem wstępnej normalizacji (*Eccl*) a niepełnej normalizacji (*March*, *UŻyw*). Alografem obniżającym stopień normalizacji grafemu {i} w tej pozycji jest „{(... - j)}y{...}”, niewątpliwa pozostałość po średniowiecznej dowolności ortograficznej.

Alograf „{(... – j)}i{...}” realizował postulat, by oznaczać głoski (fonemy) polskie wymawiane podobnie do łacińskich taką literą (fonografem, alografem), którą oznaczana jest ona w ortografii łacińskiej.

Zdecydowanie niekorzystnie na stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {i} wpływa znaczna wariantywność w pozycji {ji...}, obserwowana we wszystkich tekstach. Jej przyczyną może być trudność z oddawaniem w piśmie prejotowanej wymowy [ji] w nagłosie. Najczęstszym alografem pozycyjnym jest „{j}y(={ji}){...}”. Jego występowanie w paleotypach jest niewątpliwą reminiscencją tradycji rękopiśmiennej, co najlepiej widoczne jest w drukach Wietorowych. Tutaj w *WŻyw, Eccl, Hist, August* bezwyjątkowo, a w *March* obocznie do „{j}ij{...}” średniowieczne „{j}y{...}” służy do oznaczania spójnika *i // ji*. Można w tym wypadku mówić o swojego rodzaju leksykalizacji graficznej¹¹⁷. Ten sposób zapisu spójnika *i // ji* staje się normą wielu późniejszych druków szesnastowiecznych¹¹⁸. W pozycji {ji...} innymi wariantami są „{ji}i(={ji}){...}” (*UŻyw, WŻyw, March, Eccl, Hist, August*), „{j}j(={ji}){...}” (*UŻyw, WŻyw, Hist, August*) oraz „{j}j{...}” (*UŻyw, March*).

UŻyw na tle druków Wietora wyróżnia się nie tylko najmniejszym stopniem wariantywności tekstowej realizacji grafemu {i}, ale także oryginalnością rozwiązań mających przezwyciężyć trudności z oddawaniem nagłosowego prejotowanego [ji]. Jan Sandecki wprowadził alograf „{j}j{...}”, wchodzący w skład graficznego dwuznaku *ij*, zresztą wielofunkcyjnego. Jest to rozwiązanie przeprowadzone konsekwentnie – „{j}j{...}” jest w tekście *UŻyw* fonografem pozycyjnym. Połączenie *ij* znane było drukom czeskim – oznaczano nim długie /i/, początkowo tylko w wygłosie wyrazu, a następnie także w zakończeniach, w których długie /i/ nie było ostatnim fonemem¹¹⁹. Kombinacja *ij* stosowany był także w ortografii łacińskiej¹²⁰. Sandecki nadał temu czesko-łacińskiemu połączeniu literowemu funkcję zgodną z fonetyką polską. Natomiast nieuzasadnione funkcjonalnie, niezgodne z właściwościami fonologicznymi polszczyzny, jest użycie alografu „{... – j}ij{...}” (6,62%), np.: onijm, onij. W tym wypadku można mówić o bohemizacji ortografii *UŻyw*. Błędem zecerskim i niedopatrzaniem w korekcie można tłumaczyć odosobnioną formę rozlicznij z alografem „{... – j}ii{...}”.

¹¹⁷ Termin *leksykalizacja* wprowadził W. Kuraszkiewicz, pisząc o niektórych właściwościach języka Mikołaja Reja (W. Kuraszkiewicz, *Przejawy leksykalizacji w Postylli Mikołaja Reja*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 623-630). Jedną z cech grafii paleotypów jest właśnie leksykalizacja graficzna (T. Lisowski, *Ślady graficznej tradycji rękopisów w dwu edycjach Żywota Pana Jezusa Krysta Baltazara Opeca z 1522 roku*, op. cit., s. 73).

¹¹⁸ K. Kamińska, op. cit., s. 14; Z. Cygal-Krupowa, op. cit., s. 50.

¹¹⁹ J. Porák, op. cit., s. 49.

¹²⁰ S. Zaborowski w swoim wywodzie podaje takie łacińskie przykłady: pijs, vijs ejitio, ij (S. Zaborowski, op. cit., s. 94).

4.2. Grafem {y}

Używ

Grafem {y} realizowany jest 862 razy jako:

– fonograf „y” 826 razy (95,82%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 528 razy (61,25%), w pozycji {Š//Cy} 298 razy (34,57%), np.:

pokory 2v oczy 2r, miły 45v, przyprawiała 45v, gdy 46r, przydzie 46v, łyna 88r, wŕŕytcy 89r, łwięty 131r, żydowie 175v;

– alograf sekundarny „ý” 15 razy (1,74%), np.:

łłużyły 2r, ijjbý 2r, Zýwot 2v, 3v, 45v, 46v, 47v, 88v, 89v, 90v, 131v, 132v, 173v, 174v, 175v;

– homograf „i” 21 razy (2,44%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 4 razy (0,46%), w pozycji {Š//Cy} 17 razy (1,98%), np.:

zawźdi 2r, 3r, tznoti 2r, dobrich 2v, czynila 2v, vczinku 2v, wŕŕitkich 3v, dziewici 4r, przikázal 4r, vcziniwŕŕy 90r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 95,82% (826 : 36).

Wżyw

Grafem {y} realizowany jest 797 razy jako:

– fonograf „y” 770 razy (96,61%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 475 razy (59,6%), w pozycji {Š//Cy} 295 razy (37,01%), np.:

myšlic 5v, obyčzáiu 6v, przyzwolenia 7r, raczył 7r, rady 44v, człowieczy 46v, łtworzyć 46v, żydowie 89r, by 89v, prawdy 125r;

– homograf „i” 27 razy (3,39%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 6 razy (0,75%), w pozycji {Š//Cy} 21 razy (2,63%), np.:

nátim 6r, ŕŕoŕti 6v, wtim 7v, tich 44v, nieprzijaciele 44v, židowie 44, vczinič 45v, vmorzić 89r, trędowátí 89v, kržižu 124v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 96,61% (770 : 27).

March

Grafem {y} realizowany jest 122 razy jako:

– fonograf „y” 119 razy (97,54%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 96 razy (78,69%), w pozycji {Š//Cy} 23 razy (18,85%), np.:

ktory A2v, gruby A2v, chytry A2v, wŕŕytko A3r, mocy A3r, żywotá A3r, dobrym A3r, być A3r, poczyna A3v, łyná A3v;

– homograf „i” 3 razy (2,46%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 2 razy (1,64%), w pozycji {Š//Cy} 1 raz (0,82%):

rzigulec A2v, chytri 3v, doŕŕić A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 97,54% (119 : 3).

Eccl

Grafem {y} realizowany jest 254 razy jako:

– fonograf „y” 243 razy (95,67%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 143 razy (56,3%), w pozycji {Š//Cy} 100 razy (39,37%), np.:

- lyná 2v, wŕŕytki 2v, wychadza 2v, áby 2v, ktorzy 3r, pożywać 3r, práwicy 12v, nagorŕy 13r, ŕŕalony 13r, ptacy 13v;
- homograf „i” 9 razy (3,54%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 2 razy (0,79%), w pozycji {Š//Cy} 7 razy (2,78%):
 - poziwał 4r, przydzie 12v, Prziciągnął 12v, przichodzi 13r, mnozi 13r, wŕkrytym 13v, dobrich 14r, Wŕŕitkim 14r, przydą 14r;
 - alograf sekundarny „y (= {y})” 2 razy (0,79%):
 - rye 13r, Odyń 14r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 95,67% (243 : 11).

Hist

- Grafem {y} realizowany jest 143 razy jako:
- fonograf „y” 137 razy (95,8%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 88 razy (61,53%), w pozycji {Š//Cy} 49 razy (34,27%), np.:
 - rady A3v, bywam A3v, by A3v, wŕŕytko A3v, czyń A3v, dożyć A4r, który A4r, rący A4v, miły A4v, drudzy B1r;
 - homograf „i” 6 razy (4,2%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 4 razy (2,08%), w pozycji {Š//Cy} 2 razy (1,4%):
 - richło A3v, A3v, przy A3v, wŕŕedŕŕi B1r, praudi B1r, gdi B1r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 95,8% (137 : 6).

August

- Grafem {y} realizowany jest 149 razy jako:
- alograf prymarny „y” 141 razy (94,63%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 98 razy (65,77%), w pozycji {Š//Cy} 43 razy (28,86%), np.:
 - swymi 3, áby 3, pielgrzymom 3, czynią 3, mamy 4, żywocie 4, gdy 5, zwycięży 5, pychá 6, przeczytay 7;
 - alograf sekundarny homonimiczny „i” 8 razy (5,37%), w tym w pozycji {(T-Š//C)y} 3 razy (2,01%), w pozycji {Š//Cy} 5 razy (3,36%):
 - gdź 3, źić 3, przykazanie 3, 6, świętim 5, piche 6, czini 6, ziwotá 7.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {y} wynosi 94, 63% (141 : 8).

Wszystkie analizowane druki w zakresie tekstowej realizacji grafemu {y}, przewyciężyły chaos, jaki daje się obserwować w średniowiecznych manuskryptach. Zgodnie upowszechniają, wbrew temu, co pisał o nim w swoim *Traktacie* Stanisława Zaborowski, alograf „y”. W *UŻyw, WŻyw, March, Eccl, Hist* jest on fonografem, jedynie w *August* nie przekracza on progu 95%, ale jest tego bliski (94,63%). Paleotypy jednak nie stoją w sprzeczności z sugestią Stanisława Zaborowskiego, aby dokładnie odróżniać w piśmie alografy grafemów {i} i {y}, a jedynie nie podejmują kształtu graficznego zaproponowanego przez niego dla alografu grafemu {y} – „i”. Przesądziły o tym względy, jak się można domyślać, praktyczne – by uczynić zadość propozycji Stanisława Zaborowskiego, trzeba byłoby wyposażyć uniwersalny komplet drukarski o kolejną specjalną, polską czcionkę. Łatwiejszym i pewnie mniej kosztownym rozwiązaniem było wykorzystanie czcionek z literą y.

Pojawiający się we wszystkich tekstach homograf grafemu {y} – „i” uznany może być za refleks tradycji rękopiśmiennej, zwłaszcza w pozycji {(T-Š//C)y}, np. *tim, tich*¹²¹. Takie realizacje w poszczególnych tekstach mają stosunkowo niewielki odsetek (*UŻyw* – 0,46%, *WŻyw* – 0,75%, *March* – 1,64%, *Eccl* – 0,79%, *Hist* – 2,08%, *August* – 2,01%). Częściej (*UŻyw* – 1,98%, *WŻyw* – 2,63%, *March* – 0,82%, *Eccl* – 2,78%, *Hist* – 1,4%, *August* – 3,36%) występuje on w pozycji {(Š//C)y}, co świadczyłoby o wahaniach w wymowie twardniejących głosek szeregu Š i C¹²². Znamienne, że w *UŻyw* odsetek takich realizacji, zbieżnych z normą czeską, jest mniejszy niż w *WŻyw*, *Eccl*, *Hist*, w tekstach Wietorowych, nie podejrzewanych o tendencje bohemizujące.

Jedynym wyraźnym przejawem oddziaływania na Jana Sandeckiego graficznych wzorców czeskich jest pojawianie się, nieuzasadnionego funkcjonalnie w systemie *UŻyw*, alografu „ý”. W czeskich drukach był on niezbyt często używany na oznaczenie grafemu {ý} ← /y/ (długiego /y/)¹²³. Alograf „ý” w tekście zasadniczym *UŻyw* pojawia się ledwie dwa razy, pozostałe przykłady pochodzą z *vivae paginae* i są ograniczone do formy *Zýwot*. Jako że alograf ten nie ma żadnego uzasadnienia funkcjonalnego, uznać go należy za zbędny cytat graficzny wzięty od Czechów.

Paleotypy przezwyciężyły trudności ze stawianiem w opozycji tekstowych realizacji grafemów {i} : {y}. Wyzwoliły się z kłopotliwej, zwłaszcza dla mniej wprawnego czytelnika, wariantowości w tym względzie, będącej cechą charakterystyczną nie tylko manuskryptów, ale i wcześniejszych, niesamoistnych druków polskich sprzed 1521 roku.

5. GRAFEM {j}

Tekstowa realizacja grafemu {j} stwarzała pisarzom średniowiecznym niemało trudności. Mógł on być realizowany na wiele sposobów, tak na przykład w czernostowieckiej części *Psalterza floriańskiego* najczęstszym alografem grafemu {j} jest „i”¹²⁴, podczas gdy w jego piętnastowiecznej części „y”, „g” lub „gy”¹²⁵.

¹²¹ Zwrócił na to uwagę T. Brajerski (T. Brajerski, *Rozróżnianie samogłosek y i w pisowni kilku polskich zabytków językowych XV wieku*. W: T. Brajerski, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*. Lublin 1995, s. 123).

¹²² Taki stan rzeczy daje się zaobserwować także w innych drukach z I. połowy XVI w. (T. Brajerski, *Przyczynek do historii archaizmu podhalańskiego*. W: T. Brajerski, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*. Lublin 1995, s. 43-62).

¹²³ J. Porák, op. cit., s. 48.

¹²⁴ M. Kamińska, op. cit., s. 20.

¹²⁵ M. Cybulski, op. cit., s. 34, 36. Stosunkowo częsty alograf „g” realizujący grafem {j}, zwłaszcza w końcowej części *Psalterza floriańskiego*, jest według M. Cybulskiego rezultatem wpływu czeskiego (ibidem, s. 38-39).

Jakub Parkosz dostrzega potrzebę wprowadzenia ładu w tym zakresie – proponuje rozróżnienie: alograf „q” na oznaczenie grafemu {g}, alograf „g” na oznaczenie grafemu {j}. Jednakże dopuszcza także alograf „i” na oznaczenie {j}, czego konsekwencją jest utrzymanie wariantywności w realizacji grafemu {j}¹²⁶.

Stanisław Zaborowski wypowiada się z dezaprobatą o stosowaniu alografu „g” na oznaczenie grafemu {j}. Zachęca, aby grafem {j} oddawać alografem „i” (dodajmy homonimicznym w stosunku do „i”, będącym alografem grafemu {i}), a jeśli ktoś chciałby pozostać przy tradycyjnym „g” w funkcji {j}, to powinien dla odróżnienia tego „g” od „g” oznaczającego {g} stawiać nad nim kropkę¹²⁷. Zaraz jednak dodaje: „[...] sed potius est, vt in vulgaribus numquam g loco consone ponatur.”¹²⁸

UŻyw

Grafem {j} realizowany jest 719 razy, w tym:

a) w pozycji {...jA} 593 razy jako:

- fonograf pozycyjny „{...}i{A}” 585 razy (98,65%), np.:
ij 2r, ijn|je 2r, iednego 45v, moia 88r, odiał 90r, ftoij 131r, flij 131v, ief 132r, przyiaćiel 133r, moijm 173v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}i(={ji}){A}” 3 razy (0,51%):
iz 88v, 89r, 175r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}j{A}” 3 razy (0,51%):
przemijaiące 3v, pijątz 45v, kije 90v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}j(={ji}){A}” 2 razy (0,34%):
wewanielij 47r, marij 131v;

b) w pozycji {Aj(T//#)} 126 razy (100%) jako fonograf pozycyjny „{A}y{(T//#)}”, np.:

fwey 2r, moy 46r, pokoy 46v, oytza 88r, fmiluycie 131r, nąpiękniefly 131r, vkrzyżuy 131r, dáy 175r, pirwey 175r, mój 175r.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {j}:

- „{...}i{A}” – 98,65% – fonograf pozycyjny;
- „{A}y{(T//#)}” – 100% – fonograf pozycyjny.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {j} wynosi 98,89% (711 : 8).

WŻyw

Grafem {j} realizowany jest 756 razy, w tym:

a) w pozycji {...j A} 610 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „{...}i{A}” 380 razy (62,3%), np.:
iednego 5v, ien 5v, rozkazuie 5v, przyięła 5v, máią 6v, nieprzyiacielá 7v, iego 45r, obiaw 46r, kroluią 124r, przyięli 124v;

¹²⁶ *Jakuba Parkosza Traktat o o rtografii polskiej...*, op. cit., s. 71-73, 102-104.

¹²⁷ S. Zaborowski, op. cit., s. 92-93, 106-107.

¹²⁸ „Lecz lepiej jest nigdzie w polskich wyrazach nie pisać g zamiast spółgłoski i” (ibidem, s. 93, 107).

- alograf sekundarny pozycyjny „{...}j{A}” 17 razy (2,79%), np.:
jełć 45r, jeden 45r, jaśniey 45v, przijecháli 45v, ja 88r, jedney 89r, jełtli 89v, przijał 90r, przijemno 124r, przijeli 124r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}y{A}” 3 razy (0,49%):
Izáyałłowe 6r, Izáyałł 89r, liliya 124r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}i(={ji}){A}” 56 razy (9,18%), np.:
idź 6v, iże 7r, 89v, ich 7r, 87v, łtoi 7r, 89v, isni 46r, rozmaítymi 123v, moich 124v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}j(={ji}){A}” 16 razy (2,62%), np.:
jmię 44v, jđac 45r, 47r, jma 45r, jm 45r, 45r, jnłłfa 87v, 124r, jđzie 87v, jnłły 124v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}y(={ji}){A}” 125 razy (20,49%), np.:
y 5v, (spójnik, zawsze tak zapisywany, w sumie 120 razy), y 5v (wyjątkowy zapis zaimka *ji*); ymię 5v, 6r, 6v, 6v;
- homograf „{...}g{A}” 13 razy (2,13%):
gi 44v, 44v, 44v, 45r, 45v, 45v, gy 87v, 87v, 87v, 88r (tylko w zaimku *ji* – B l. p.);
- b) w pozycji {Aj(T//#)} 146 razy (100%) jako fonograf „{A}y{(T//#)}”, np.:
rodzay 5v, łwey 5v, bołkiey 5v, troyce 5v, naydziełł 5v, oycá 6v, daycie 45v, mieycie 88r, żałucie 88r, oyczyzny 123v.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {j}:

- „{...}i{A}” – 62,3%;
 - „{A}y{(T//#)}” – 100% – fonograf pozycyjny.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {j} wynosi 69,58 % (526 : 230).

March

Grafem {j} realizowany jest 86 razy, w tym:

- a) w pozycji {...jA} 65 razy jako:
 - alograf prymarny pozycyjny „{...}i{A}” 36 razy (55,39%), np.:
iełt A2v, ia A2v, moiá A3r, buduie A3r, iáko A3v, tyie A3v, ziađł A3v, oblizuie A3v, Náiada A3v, iedzącego A3v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}y{A}” 10 razy (15,38%):
yełtem A2v, A2v, yełt A3r, A3v, ya A3r, A3v, widuye A3r, biye A3v, biyełł A3v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}j{A}” 1 raz (1,54%):
nápija A3r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}i(={ji}){A}” 12 razy (18,46%), np.:
iżeś A2v, ine A2v, idź A3v, iżby A3v, iż A3v, thwoich A2v, boi A3r, doi A3v, połtoi A3v, moich A3v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}y(={ji}){A}” 6 razy (9,23%):
y A2v, A3r, A3v, A3v, A3v, yny A3v;

- b) w pozycji $\{A_j(T//\#)\}$ 21 razy jako:
- fonograf pozycyjny „ $\{A\}y\{T//\#\}$ ” 20 razy (95,24%), np.:
rodzay A2v, oycow A2v, Jwoy A2v, gadaywá A2v, nayduie A3r, powol-
niey A3v, Nauczay A3v, niezdradzay A3v, niemiey A3v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{A\}ij\{T//\#\}$ ” 1 raz (4,76%):
powłłjytkieij A2v.
- Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu $\{j\}$:
- „ $\{...\}i\{A\}$ ” – 55,39%;
 - „ $\{A\}y\{T//\#\}$ ” – 95,24% – fonograf pozycyjny.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{j\}$ wynosi 65,12% (56 : 30).

Eccl

- Grafem $\{j\}$ realizowany jest 174 razy, w tym:
- a) w pozycji $\{...\}jA\}$ 135 razy jako:
- alograf prymarny pozycyjny „ $\{...\}i\{A\}$ ” 84 razy (62,23%), np.:
prácuie 2v, zołstáie 2v, iedno 2v, wieruzálem 3r, bywáią 3r, iełt 3v, moie 4r,
iákoby 13r, viada 13r, lubuie 13r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}y\{A\}$ ” 6 razy (4,44%):
yedno 2v, yełłcze 2v, yeruzálem 3r, moye 3v, piyáć 13v, zwiáłtuyá 13v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}y(=\{ji\})\{A\}$ ” 40 razy (29,63%), np.:
y (spójnik, zawsze tak zapisywany, w sumie 37 razy) 3r, ynemu 13r, ym 3v,
ych 2v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}i(=\{ji\})\{A\}$ ” 4 razy (2,96%):
iže 2v, iż 4r, 14r, ižeby 14r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}y(=\{yj\})\{A\}$ ” 1 raz (0,74%):
rye 13r;
- b) w pozycji $\{A_j(T//\#)\}$ 39 razy jako:
- alograf prymarny pozycyjny „ $\{A\}y\{T//\#\}$ ” 37 razy (94,88%), np.:
rodzay 2v, moy 3r, Poydę 3r, napołlednieyłłha 13r, pirwey 13r, twoy 13v,
naydzież 13v, day 13v, lepiej 13v, Jwey 13v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{A\}i\{T//\#\}$ ” 1 raz (2,56%):
iednołstáie 4r.
 - alograf sekundarny pozycyjny „ $\{A\}y(=\{yj\})\{T//\#\}$ ” 1 raz (2,56%):
Odyń 14r.
- Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu $\{j\}$:
- „ $\{...\}i\{A\}$ ” – 62,23%;
 - „ $\{A\}y\{T//\#\}$ ” – 94,88%.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{j\}$ wynosi 69,94% (121 : 52).

Hist

- Grafem $\{j\}$ realizowany jest razy, w tym:
- a) w pozycji $\{...\}jA\}$ 116 razy jako:
- fonograf pozycyjny „ $\{...\}i\{A\}$ ” 43 razy (45,74%), np.:

- ieft A3v, ieftli A3v, ie A3v, iednego A3v, Przyiął A4r, nieiąką A4r, iemu A4r, ia A4v, iedni B1r, obyczaiem B1r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}i(={ji}){A}” 20 razy (21,28%), np.:
ich A3v, iż A3v, rozmaítey A4r, Źtoi A4r, iżbyłmy A4v, iżeś A4v, idził A4v, idąc A4v, iżbych B1r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}y(={ji}){A}” 16 razy (17,03%), np.:
y (tylko spójnik, zawsze tak zapisywany), np. A3v, A4r, B1r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}j(={ji}){A}” 14 razy (14,89%), np.:
jnych A3v, A4v, jm A3v, A4v, jmię A3v, A4v, jni A3v, B1r, jną A4v, jnymi B1r;
 - homograf „{...}g{A}” 1 raz (1,06%):
gi B1r.

b) w pozycji {Aj(T//#)} 22 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „{A}y{(T//#)}” 20 razy (90,91%), np.:
niełuchay A3v, niedbay A3v, Źpokoyni A3v, rządney A3v, żadney A3v, dżiwney A4r, zeydżie A4r, Źwey B1r, nawięcey B1r, daycie B1r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{A}i{(T//#)}” 2 razy (9,09%):
przyidą A4r, przyidżie A4v.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {j}:

- „{...}i{A}” – 45,74%;
- „{A}y{(T//#)}” – 90,91%.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {j} wynosi 54,31% (63 : 53).

August

Grafem {j} realizowany jest 98 razy, w tym:

a) w pozycji {...jA} 63 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „{...}i{A}” 34 razy (53,98%), np.:
boią 3, iego 3, iąko 3, sromaią 3, iest 5, paniuie 5, iąśniew 6, iedno 6, raiu 7, iego 7;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}y(={ji}){A}” 13 razy (20,63%):
y (tylko spójnik, zawsze tak zapisywany), np. 3, 4, 5;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}j(={ji}){A}” 8 razy (12,7%):
jm 3, jnączey 3, jmię 4, jmieniem 4, jna 6, jne 6, 6, jnego 6;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}i(={ji}){A}” 4 razy (6,35%):
iż 3, 4, 5, ich 5;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}y{A}” 2 razy (3,17%):
zábiryć 5, piyanice 6;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}y(={yj}){A}” 2 razy (3,17%):
dyabły 6, dyabel 6;

b) w pozycji {Aj(T//#)} 35 razy jako:

- fonograf pozycyjny „{A}y{(T//#)}” 34 razy (97,14%), np.:
dzisiesyssego 3, niechciey 3, pamiętay 3, niechay 4, iśniew 6, rodzaj 6, polubuy 7, sławney 7, naiśniewsego 7;

– alograf sekundarny pozycyjny „{A}i{(T//#)}” 1 raz (2,86%):
Przyimi 7.

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne grafemu {j}:

– „{...}i{A}” – 53,98%;

– „{A}y{(T//#)}” – 97,14% – fonograf pozycyjny.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {j} wynosi 69,39% (68 : 30).

Stan pełnej normalizacji tekstowych realizacji grafemu {j} osiągnął jedynie *Używ* (stopień normalizacji równy jest 99,3%), podczas gdy druki Hieronima Wietora charakteryzują się brakiem normy.

Jan Sandecki umiejętnie wyznaczył zakresy alografom grafemu {j}. Użycie wariantu „i” ograniczył do pozycji {...jA}. Dzięki twórczemu wykorzystaniu czeskiego dwuznaku *ij* (w drukach czeskich służył do oznaczania grafemu {i} długie¹²⁹) pokonał trudności w zapisie połączenia {ji}, z czym nie do końca radzili sobie redaktorzy druków Wietorowych. To konsekwentnie przeprowadzone rozwiązanie zadecydowało, że „{...}i{A}” osiąga w *Używ* 98,65%. Bezwyjątkowym alografem w pozycji {Aj (T//#)} jest w *Używ* „{A}y{(T//#)}”.

Charakterystyczne, że Jan Sandecki zrezygnował z zadowionego w polskiej tradycji alografu „g”, a właśnie on jest najpowszechniejszym wariantem grafemu {j} w ówczesnych drukach czeskich¹³⁰. Rozwiązanie takie mogłoby wprowadzić chaos – polszczyzna zachowała fonem /g/, realizowany graficznie alografem „g”, na co zwracał uwagę Stanisław Zaborowski.

System *Używ* w zakresie tekstowej realizacji grafemu {j} uznać można więc za oryginalny, pozbawiony redundancji rękopisów, nadający nowe funkcje graficznym pożyczkom z języka czeskiego.

W drukach Hieronima Wietora spotkamy natomiast tradycyjną formę zapisu spójnika *i // ji* w formie „y”. Zakorzeniony w tradycji rękopisów¹³¹ jest także sposób zapisu zaimka *ji* w formie „gi” // „gy”¹³². Z tego typu realizacjami spotykamy się w *Wżyw* i *Hist*. Ta swego rodzaju leksykalizacja graficzna ma uzasadnienie funkcjonalne – jest próbą przełamania trudności w graficznej realizacji połączenia {ji}. Grafem {j} w połączeniu z {i} poza alografami „y(={ji})” oraz „g” próbowano oddać alografami „i(={ji})”, „j(={ji})”. Ta różnorodność graficznych rozwiązań obocznych w dużej mierze wpływa negatywnie na stopień normalizacji tekstu (obniżyła jego odsetek zwłaszcza w *Hist*). Oryginalną, aczkolwiek przeprowadzoną niekonsekwentnie, próbą rozwiązania tego problemu w drukach Wietora było

¹²⁹ J. Porák, op. cit., s. 49.

¹³⁰ Ibidem, s. 84.

¹³¹ Użycie „g” w funkcji alografu grafemu {j} jest manierą przejęta przez polskich pisarzy-kopistów z grafii starofrancuskiej bądź starowłoskiej (S. Urbańczyk, *Rozwój ortografii polskiej*. „Język Polski” 35, 1955, s. 84-85).

¹³² Alografu „g” na oznaczenie grafemu {j} używał na przykład Jakub Parkosz (Jakub Parkosz, op. cit., s. 71).

wprowadzenie alografu „j(={ji})”. Brak konsekwencji w tym wypadku można tłumaczyć ograniczeniami technicznymi – niewielką liczbą czcionek *j* w komplecie zecerskim.

Wszystkie druki, zarówno Wietorowe, jak i *UŻyw*, ustalają regułę ortograficzną nakazującą zapisywać grafem {j} przed grafemem samogłoskowym alografem {j}, przed grafemem spółgłoskowym oraz zerowym alografem „y”. Zasada ta odtąd obowiązywać będzie aż do 1830 roku¹³³.

6. GRAFEMY {l} i {ł}

Jakub Parkosz dostrzegał potrzebę stworzenia opozycji na płaszczyźnie tekstu między grafemami {l} i {ł}, co było *novum* na tle praktyki ówczesnych rękopisów polskich. Na przykład w *Psalterzu floriańskim* na oznaczenie zarówno grafemu {l}, jak i {ł} użyto homografu „l”. Zgoła wyjątkowymi są tam próby graficznego odróżnienia {l} i {ł} – jedynie w końcowej, piętnastowiecznej części *Psalterza* pod wpływem czeskim pojawia się czterokrotnie alograf „ll” na oznaczenie {l}, trzykrotnie zaś alografy „yl” // „il” na oznaczenie {ł}¹³⁴.

Jakub Parkosz natomiast proponuje wprowadzenie fonografu „l” na oznaczenie {ł}, „l” z pętלקą na oznaczenie {l}: „Item *l* spissu seu grossum fiat sine unco. [...] Molle cum unco superiori.”¹³⁵

Pomysł Jakuba Parkosza przyjął się dopiero w początku XVI wieku, w drukach. Spopularyzował go Stanisław Zaborowski w *Orthographii*, przy czym znak diakrytyczny zastrzegł dla fonografu grafemu {ł}¹³⁶. Opozycja „l” : „ł” ({l} : {ł}) z dość dużą konsekwencją zachowana jest także w *Początku święte Ewangelie*. Inny tekst drukarni Hallera, a mianowicie *Breviarium Plocense* (1520 r.) rezygnuje ze znaku diakrytycznego i opozycję {l} : {ł} oddaje grafiką złożoną, stosując alograf „l” na oznaczenie {l}, alograf „ll” na oznaczenie {ł}¹³⁷. Podobnie w *Powieści o papieżu Urbanie* (1514 r.) zastosowano grafikę złożoną – użyto tam znany z rękopiśmiennego *Psalterza puławskiego* dwuznak „li” na oznaczenie {l}, {ł} oznaczano tradycyjnie: „l”¹³⁸.

Odzwierciedlająca się w drukach sprzed 1521 roku tendencja do stawiania w opozycji grafemów {l} : {ł} na płaszczyźnie tekstu w pełni realizowana jest w

¹³³ S. Jodłowski, *Losy ortografii polskiej*. Warszawa 1979, s. 45.

¹³⁴ M. Cybulski, op. cit., s. 69.

¹³⁵ *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*, op. cit., s. 66. W polskim tłumaczeniu: „Tak samo [...] *l* twarde niech będzie bez łuczka. [...] Miękkie [...] niech będzie z łuczkiem” (ibidem, s. 95).

¹³⁶ S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 27.

¹³⁷ W. Wydra, W. R. Rzepka, *Niesamoistne teksty polskie...*, op. cit., s. 278-279.

¹³⁸ Z. Klimek, op. cit., s. 20.

drukach Wietora, które wyróżniają alograf grafemu {l} znakiem diakrytycznym. Odtąd propozycja ta stanie się normą ortograficzną obowiązującą aż do dziś. Natomiast w jaskrawej sprzeczności z tą tendencją pozostaje *UŻyw*.

UŻyw

Jan Sandecki nie wprowadził opozycji między alografami grafemów {l} i {ł} – realizowane są one alografem homonimicznym „l”. Przykłady:

– grafem {l}:

modlitwę 2r, rzekli 2r, wielmi 2v, krzciciel 46v, ludzi 47v, wielkie 88v, Źtworzycielu 89r, oglądáy 131v, krol 132r, tábllice 133r;

– grafem {ł}:

mogła 2r, głodu 3v, głoŹy 3v, Źlubil 4r, lkaiątz 46r, kochała 46r, laŹka 46v, poŹel 47r, napiŹál 47v, pádl 175v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%, natomiast grafemu {ł} 0%.

WŻyw

Grafem {l} realizowany jest 461 razy jako:

– fonograf „l” 459 razy (99,56%), np.:

poŹelŹtwo 6v, plemienia 6v, Źtolec 7v, wkoŹciele 45v, zwielkim 45v, krolu 88v, oblanego 90v, czynili 124v, ánielŹkie 124v, chwálebnie 124v;

– alograf sekundarny „li” 1 raz (0,22%):

alie 46v;

– homograf „l” 1 raz (0,22%):

SłęknąwŹŹy Źie 7v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 99,56% (459 : 2).

Grafem {ł} realizowany jest 663 razy jako:

– fonograf „ł”¹³⁹ 655 razy (98,79%), np.:

człowieczy 6v, począł 6v, żołtarz 6r, wkoŹcioł 45v, woły 45v, gołębie 45v, miłego 88v, głołem 89r, głołowy 90v, ániolowie 124v;

– homograf „l” 8 razy (1,21%):

wziawil 6v, nádol 6v, bogoŹławiona 6r, bogoŹławioná 7v, błogoŹławiona 7v, poŹlan 7v, lotrowŹká 45v, niepuŹćili 89r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ł} wynosi 98,79% (655 : 8).

March

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l”, np.:

źle A3, IeŹli A3, Źwywolnymá A3, chwale A3, mleká A3, ŹŹaloná A3, Źromięźliwa A3, ludzi A3v, lega A3v, chwali A3v.

¹³⁹ Zarówno w *WŻyw*, jak i w *Eccl*, *Hist*, *August* pojawia się on w formie ł bądź z pętlą w górnej frakcji litery l. Obydwa warianty traktować należy jako alografy fakultatywne, bowiem ich cechą wspólną, oczywiście nie licząc funkcji, jest znak diakrytyczny w połączeniu z wyjściową literą l. Różnią się jedynie kształtem tego znaku. Ich zakres występowania nie jest niczym poza możliwościami technicznymi motywowany, mogą być używane wymiennie.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l”, np.:

porodził A2v, rzekł A3, chłop A3, odpowiedział A3, śluchanie A3, koźietek A3, gánił A3v, złą A3v, Woł A3v, myotły A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%

Eccl

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l”, np.:

chylisje 2v, wumysle 3r, wielki 3r, lubyh 3r, śsalonoścy 3v, krolewskich 3v, wśfelkim 4r, lewicy 12v, ále 13r, wyleią 13v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

Grafem {l} realizowany jest 109 razy jako:

– alograf prymarny „l” 92 razy (84,40%), np.:

rzekł 2v, napelnia 2v, było 2v, złe 3r, wydałem 3r, mogli 3v, obłoki 13v, żył 14r, weśoł 14r, ciáłá 14r;

– homograf „l” 17 razy (15,60%), np.:

ślońce 2v, wysłowić 2v, ślyśsenim 2v, ćyślá 3r, ślug 3v, śluźebniczek 3v, wśluchany 12v, ślońcem 12v, ślugi 13r, śłowá 13r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 84,40% (92 : 17).

Hist

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l” (100%), np.:

letni A3v, chceśli A3v, oddawali A3v, ále A4v, niepowolnego A4v, Mili B1r, wołá B1v, rychley B1v, przyśtapili B1r, policzyć B1v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l” (100%), np.:

miłóć A3v, kłody A3v, kazał A3v, mała A4r, ślug A4r, była A4r, śpołem A4v, mogli B1r, młodzieniec B1r, łájkę B1r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

August

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l” (100%), np.:

náśládowác 3, pilná 3, ludziem 3, álbo 3, modlitw 3, cielesna 5, ále 5, żądliwy 6, náležion 6, ludzi 6.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

Grafem {l} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „l” (100%), np.:

złóś 3, podług 3, mogło 3, vprzedził 4, słoťkosć 4, złotá 4, złe 5, łgarstwo 6, dłuĝo 6, ániołow 6.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {l} wynosi 100%.

Na tle wyraźnie zaznaczającej się w drukach sprzed 1521 roku tendencji do wprowadzania na płaszczyźnie tekstu opozycji między grafemami {l} i {l} czy to przy użyciu znaku diakrytycznego – para „l” : „l”, czy grafią złożoną – pary „l” : „li” i „ll” : „l”, stan panujący w tym względzie w *Używ* uznany musi być za jaskrawo konserwatywny. To tradycyjne rozwiązanie przyjęte przez Jana Sandeckiego

mogło mieć wsparcie w kształtującym się właśnie w drukach czeskich zwyczaju nieoznaczania zatartej już w tym czasie w większości czeskich dialektów, różnicy artykulacyjnej pomiędzy twardym /l/ a miękkim /l' /¹⁴⁰. Co prawda pierwszy druk czeski – *Kronika trojańska* z 1475 roku wprowadza alografy „l” oraz „l” (z pętłą), ale ich użycie nie zostało znormalizowane. Także druki działającej w początku XVI wieku w Pradze spółki wydawniczej Konáča i Wolfa charakteryzują się dbałością o rozróżnienie /l/ twardego i /l' / miękkiego. Jednak pozostałe dość liczne już druki czeskie z tego czasu poniechały tego rozróżnienia¹⁴¹. Funkcjonalność graficznego zróżnicowania {l} i {l'}, motywowana specyfiką fonetyczną polszczyzny, nie była wystarczającym argumentem wobec archaizująco – bohemizujących tendencji re-daktora *UŻyw*.

Druki oficyny Wietora natomiast bez wyjątku opozycyjnie realizują na poziomie tekstu grafemy {l} i {l'}. We wszystkich tekstach grafem {l} realizowany jest konsekwentnie alografem „l”. Wyjątkowo, raz w *WŻyw* pojawia się w tej funkcji alograf „li”. Mamy w tym wypadku do czynienia ze śladem pisowni tradycyjnej, rękopiśmiennej. Wariant „li” może być zwykłą pomyłką drukarską albo przeoczeniem korektora mającym podłoże w regionalnej, małopolskiej wymowie¹⁴².

Grafem {l} w *WŻyw*, *March*, *Hist*, *August* realizowany jest bezwyjątkowo jako alograf „l’”. Mniej konsekwentny, a tym samym pozostający ciągle pod wpływem grafii rękopiśmiennej, jest w oznaczaniu {l} *Eccl* – alograf prymarny „l’” osiąga tu stan wstępnej normalizacji, 84,4% użycie wobec 15,6% użycie nieopozycyjnego homonimicznego „l’”.

7. GRAFICZNA REALIZACJA SZEREGU SYCZĄCEGO, SZUMIĄCEGO I CISZĄCEGO

W zabytkach tej rangi co *Psalterz floriański* szeregi syczący, szumiący i ciszący, zwłaszcza jeśli chodzi o opozycję {s} : {š} : {ś}, {z} : {ž} : {ź}, są dość starannie oznaczane w piśmie¹⁴³. Nie znaczy to jednak, że zakres użycia poszczególnych alografów był już wtedy ustabilizowany. Niedostatek liter alfabetu łacińskiego próbowano rekompensować ich zestawieniami w dwuznaki, trójznaki, np.: w czter-nastowiecznej części *Psalterza floriańskiego* grafem {s} realizowany był między innymi przez takie alografy: „ſ”, „s”, „z”, „z”, „ſſ”¹⁴⁴; grafem {š} przez „z”,

¹⁴⁰ J. Porák, op. cit., s. 81.

¹⁴¹ Ibidem, s. 81-82.

¹⁴² M. Karaś, Z. Perzanowski, *Statuty kapituły norbertańskiej z r. 1541*. Kraków 1970, s. 15.

¹⁴³ S. Rospond, *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*, op. cit., s. 232.

¹⁴⁴ M. Kamińska, op. cit., s. 24-25.

„j”¹⁴⁵; a grafem {ś} przez „j”, „s”, „z”, „j”, „z”, „jy”¹⁴⁶. Podobnie rzecz się ma w piętnastowiecznej części *Psalterza* (grafem {s} realizowany jest przez „j”, „j”, „z”, „z”, „z”¹⁴⁷; grafem {š} przez „jz”, „jzy”, „jz”, „z”, „ch”, „j”, „z”, „jy”, „z”, „cz”¹⁴⁸; grafem {ś} przez „j”, „jy”, „j”, „j”, „z”, „s”, „jzy”, „jz”, „ch”, „z”, „x”¹⁴⁹).

Próbę znormalizowania zapisu szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego podjął Jakub Parkosz, mający pełną świadomość fonetycznej odrębności głosek poszczególnych szeregów. Tak pisał na przykład o [c] : [č] : [ć]:

„Et primum circa *c* occurrit non pauca difficultas. [...] Et hoc modo prolatum tripliciter in Polonorum ideomate asperatur: grosse, grossius et molliciter, quibuscunque vocalibus iungatur. Exemplum primi de *a*: *czas*, *czapka*, *czafcha* [...]. Exemplum secundi: *czalo*, *czaafk*, *cemo*. Exemplum tercii: *cap* id est hircus Vallacorum vel interieccio percucientis, *hynca*, *kunca*. Sic etiam iunctum cum *e* tripliciter asperatur. Exemplum primi: *cego*, *cekaa*. Exemplum secundi: *cemo*, *celo*. Exemplum tercii: *cepi*, *cebula*. Sic cum reliquis vocalibus, ut *czym*, *czyn* id est arma, *czyn* id est fac, *czop*, *czyge*, *czeebu*, *czołnek*. Quam differentiam ponemus, ut debite et differenter ista in scriptis exprimamus, sicut in voce differunt. Non est facile assignare, tamen, si placet, fiet talis differentia – si placet, quia omnes voces et omnes characteres ad placitum sunt inventoris et sequencium”¹⁵⁰.

Mimo świadomości, że jakiegokolwiek rozstrzygnięcia nie muszą być przez piszących zaaprobowane, Parkosz zaproponował, aby {s}, {z}, {c}, {z} zapisywać odpowiednio alografami: „j”, „z”, „c”, „dz”; {š}, {ž}, {č}, {ž} alografami: „jch”, „jz”, „cz”, „dz”; a {ś}, {ž}, {ć}, {ž} alografami: „jz”, „zz”, „c”, „dz”¹⁵¹. Główna idea Parkosza – wprowadzenie na płaszczyźnie graficznej tekstu opozycji między szeregiem syczącym i szumiącym, a także ciszącym, nie została zrealizowana je-

¹⁴⁵ Ibidem, s. 22.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 26.

¹⁴⁷ M. Cybulski, op. cit., s. 43.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 40.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 46.

¹⁵⁰ *Jakuba Parkosza Traktat...*, op. cit., s. 68-69. W polskim przekładzie: „I tak, po pierwsze, niemała trudność występuje przy *c*. [...] Otóż wymawiane w ten [...] sposób jest w języku polskim trójako szumiące: grubo, silniej i cienko, i to niezależnie od tego, z jakimi samogłoskami się łączy. Przykład pierwszego (rodzaju brzmienia w połączeniu) z *a*: *czas*, *czapka*, *czasza* [...]. Przykład drugiego (rodzaju brzmienia): *cialo*, *ciask*, *ciemię*. Przykład trzeciego: *cap* ‘koziol’ u Wołochów lub wykrzyknik oznaczający uderzenie, *hynca*, *kunca*. Również połączone z *e* jest szumiące trójako. Przykład pierwszego: *czego*, *czeka*. Przykład drugiego: *ciemię*, *cielę*. Przykład trzeciego: *cepy*, *cebula*. Tak samo przy połączeniu z pozostałymi samogłoskami, np. *czym*, *czyn* ‘oręż’, *czyń* ‘czyń’, *czop*, *czuje*, *cząbr*, *czosnek*. Wprowadzamy takie rozróżnienie (w pisowni), ażeby należycie i w zróżnicowany sposób wyrażać w pismach te (słowa), tak jak się różnią między sobą w brzmieniu. Różnicę zaznaczyć nie jest łatwo, a jednak, jeśli łaska, niech będzie wprowadzone takie zróżnicowanie. Jeśli łaska – ponieważ wszystkie brzmienia i wszystkie kształty (liter) są zależne od upodobania twórcy i jego zwolenników” (ibidem, s. 98-100).

¹⁵¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*. T. 1. Warszawa 1985, s. 97-98.

dynie, jeśli chodzi o grafemy {s}, {š}, {ṣ̌} – w tym wypadku niedobór liter alfabetu łacińskiego okazał się przeszkodą nie do pokonania nawet dla pomyslowego reformatora polskiej pisowni¹⁵².

System Parkosza nie upowszechnił się. Kolejną próbę wprowadzenia normy ortograficznej w tym zakresie podjął Stanisław Zaborowski. Wprowadzone przez niego znaki diakrytyczne (kropka lub dwie kropki nad literą) pozwoliły stworzyć jasny i logiczny system zapisu szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego. Jednak i ta propozycja nigdy nie doczekała się pełnej praktycznej realizacji. Druki sprzed 1521 roku właściwie nie wykroczyły poza zwyczaje rękopiśmienne, bowiem: „W żadnym z nich [...] nie znajdujemy jeszcze prób diakrytycznego wyodrębnienia głosek szeregu ciszącego, a i w zakresie szeregu szumiącego diakrytyka ogranicza się do kilkukrotnego zastosowania w *Początku święte Ewangelie c*¹⁵³ przejętego od Zaborowskiego”¹⁵⁴.

Podobnie rozwiązanie zastosowane w *Używ* przez Jana Sandeckiego w wielu punktach bliskie jest tradycji rękopiśmiennej i dlatego nie stało się rozwiązaniem wzorcowym. Kierunek normalizacji pisowni szeregu syczącego i szumiącego wyznaczają natomiast druki oficyny Hieronima Wietora, począwszy od *March*¹⁵⁵. Ich system był wypadkową średniowiecznej grafii złożonej i proponowanej przez Zaborowskiego grafii diakrytycznej.

7. 1. Szereg {s} – {š} – {ṣ̌}

7.1.1. GRAFEM {s}¹⁵⁶

Używ

Grafem {s} realizowany jest 492 razy, w tym:

a) w pozycji {... – #}s{* – T_{dźw}} 430 razy jako:

– fonograf pozycyjny „{... – #}”{(* – T_{dźw})}” 425 razy (98,84%), np.:

włtawala 2r, łwé 2r, gołpodárz 45v, połel 47r, włáłnym 47r, iełt 88v, łkoro 88v, głołem 131r, napiłána 133r, łtál 175r;

– homograf „{... – #}”z{* – T_{dźw}}” 5 razy (1,16%):

rozpułtná 45v, rozpálila 45v, rozkołłneé 46v, rozłłyrzytz 90v, rozłtál 175r;

¹⁵² S. Urbańczyk, *Dwa staropolskie traktaty ortograficzne*. „Studia Polonistyczne” 14 / 15, 1986 / 1987, s. 316.

¹⁵³ Jest ono realizacją grafemu {č}.

¹⁵⁴ W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 285-286.

¹⁵⁵ S. Rospond, *Dawność mazurzenia...*, op. cit., s. 467.

¹⁵⁶ Przy omawianiu graficznej realizacji grafemów {s} i {z} nie brałem pod uwagę ich tekstowych wariantów w przyimkach s // z < ps.* sь, izь (pisanych łącznie z następującym po nich wyrazem), w prefiksach s- // z- oraz roz- // ros-.

b) w pozycji $\{*s\#$ } 35 razy jako fonograf pozycyjny „ $\{*\}s\{\#$ ” (100%), np.:
czas 2r, 174v, nás 4r, 132v, Jezus 46r, Herodias 47v, KryŃtus 131v, wás
173v, 173v, glos 173v;

c) w pozycji $\{#s(... - T_{dzw})\}$ 27 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „ $\{#\}s\{(... - T_{dzw})\}$ ” 12 razy (44,44%), np.:
s ktorego 2r, s tego 46r, s pannámí 47v, s proroki 47v, s poradenia 47v,
s Ńwymí 89v, s nimi 89v, s wami 90r, s tey 131v, s placzem 173v;

– alograf sekundarny pozycyjny „ $\{#\}\{(... - T_{dzw})\}$ ” 10 razy (37,04%):
Ńtym 4r, Ńpełnił 4r, ŃkłoniwŃŃy 45v, Ńchodzone 46r, Ńkowany 47r, Ńtworzy-
cielu 89r, Ńtworzeniá 89r, Ńtego 90r, ŃtraciwŃŃy 131v, Ńprzeciwiá 131v;

– alograf sekundarny pozycyjny „ $\{#\}\{(... - T_{dzw})\}$ ” 5 razy (18,52%):
Ńprzykazania 47r, Ńtego 90r, Ńprawé 131r, Ńtymi 132v, Ńpaná 175r.

Stopieñ normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{s\}$ wynosi 95,93% (472 : 20).

WŹyw

Grafem $\{s\}$ realizowany jest 472 razy, w tym:

a) w pozycji $\{...s(*-T_{dzw})\}$ 419 razy jako:

– fonograf pozycyjny „ $\{...\}\{(*- T_{dzw})\}$ ” 417 razy (99,52%), np.:
Ńwey 7r, Ńtego 7r, roŃtropna 7v, roŃkázui 7v, roŃkoŃŃne 8v, odŃtepi 8v, Ńpytáli
45r, doŃtoynie 46r, ieŃt 88v, roŃkoŃŃnie 124r;

– homograf „ $\{...\}z\{(*- T_{dzw})\}$ ” 2 razy (0,48%):
rozpaloná 7r, rozŃŃyrzoná 124v;

b) w pozycji $\{...s\#$ } 53 razy jako fonograf pozycyjny „ $\{...\}s\{\#$ ”¹⁵⁷ (100%), np.:
was 8v, 5r, 45v, 89v, nas 7r, 7v, 8v, czas 45r, glos 88v, wlos 88v,

Stopieñ normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{s\}$ wynosi 99,58% (470 : 2).

March

Grafem $\{s\}$ realizowany jest 74 razy, w tym:

a) w pozycji $\{...s(*-T_{dzw})\}$ 72 razy jako:

– fonograf pozycyjny „ $\{...\}\{(*- T_{dzw})\}$ ” 70 razy (97,22%), np.:
ieŃt A2v, Ńwoy A2v, ieŃtem A2v, chłopŃkich A2v, kurewŃkich A2v, kro-
leŃtwie A3, niewiáŃtomá A3, Ńjá A3, Ńpráwy A3, ŃchytroŃciá A3v;

– homograf „ $\{...\}z\{(*- T_{dzw})\}$ ” 2 razy (2,78%):
rozŃádzil A3, roztwarza A3;

b) w pozycji $\{...s\#$ } 2 razy jako alograf primarny pozycyjny „ $\{...\}s\{\#$ ” (100%):
czás A3v, A3v.

Stopieñ normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{s\}$ wynosi 97,3% (72 : 2).

Eccl

Grafem $\{s\}$ realizowany jest 151 razy, w tym:

a) w pozycji $\{...s(*-T_{dzw})\}$ 162 razy jako:

¹⁵⁷ Czcionka uŹyta na oznaczenie grafemu $\{s\}$ w pozycji $\{...s\#$ } ma specyficzny krój. Jest to litera powstała z przekształcenia małego s, której dolna cauda zamyka się w pętlę w punkcie będącym geometrycznym środkiem jej obrotu.

- fonograf pozycyjny „{...}f{*– T_{dźw}}” 154 razy (97,47%), np.:
 v[řtawicznie 2v, řyná 2v, řwey 2v, czářow 3r, wřercu 3r, ieřt 4r, řřhaleńřtwo
 4r, myářto 12v, řkazánye 13v, řerce 14r;
 - homograf „{...}z{*– T_{dźw}}” 4 razy (2,53%):
 rozkořřy 3r, rozkořřnych 3v, rozřiewa 13v, rozkořřnie 14r;
 - b) w pozycji {...s#} 4 razy jako fonograf pozycyjny „{...}s{#}” (100%):
 las 3v, náczás 12v, głos 13v, czás 14r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {s} wynosi 97,53% (158 : 4).

Hist

Grafem {s} realizowany jest 103 razy, w tym:

- a) w pozycji {...s{*–T_{dźw}} } 101 razy jako fonograf pozycyjny „{...}f{*– T_{dźw}}” (100%), np.:
 ieřt A3v, pořřuchařř A3v, řáki A3v, řpokoyńi A3v, řobie A4r, dořyc A4r,
 gořpoad A4v, przeniořř B1r, řřużyć B1r, řřudzy B1r;
- b) w pozycji {...s#} 2 razy jako fonograf pozycyjny „{...}s{#}” (100%):
 czás B1r, was B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {s} wynosi 100%.

August¹⁵⁸

Grafem {s} realizowany jest 27 razy, w tym:

- a) w pozycji {...s{*–T_{dźw}} } 23 razy jako fonograf pozycyjny „{...}f{*–T_{dźw}}” (100%), np.:
 ieřt 4, řřotkořřci 4, řyny 4, řá 4, cieieřna 4, řłowá 7, Pořřkiew 7, řřawie 7;
- b) w pozycji {...s#} 2 razy jako fonograf pozycyjny „{...}s{#}” (100%):
 nas 4, kryřtus 4.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {s} wynosi 100%.

7.1.2. GRAFEM {ř}

Uřyw

Grafem {ř} realizowany jest 230 razy, w tym:

- a) w pozycji {...ř*} 206 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ř{*}” (100%), np.:
 wřřytkich 2r, nařřé 4r, řřel 45v, plařřatř 47v, porodziwřřy 88r, řřukała 88r,
 piřře 131r, řředl 133r, prořře 173v, duřře 175r;

¹⁵⁸ A. Chmiel, redaktor przedruku *August*, zrezygnował z graficznego wyróżnienia liter ř i s występujących w oryginale, o czym tak pisze: „Literę ř, drukowaną w tekście przez ř (długie) oddajemy przez ř zwykle (...)” (A. Chmiel, op. cit., s. 5). O tym, że w tym druku stosowano dwa warianty grafemu {s} przekonują fotokopie dwu stron oryginału dołączone do transliteracji A. Chmiela. Analiza z konieczności więc ograniczona została tylko do tych dwu stron, to jest 4. i 7.

b) w pozycji {...š#} 24 razy jako fonograf pozycyjny „{...}š{#}” (100%), np.:
chcešs 3v, wiešs 46r, znašs 46r, mašs 46r, odłączašs 89r, niechcešs 89r, tzušs
131r, ošadzašs 131r, wašs 132r, ijdziešs 174r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 100%.

WŻyw

Grafem {š} realizowany jest 262 razy jako:

– fonograf „šš” 256 razy (97,71%), np.:

náššey 6v, naššwiałšša 6v, vkázuiešš 45v, štyššyšš 45v, ššedš 45r, nieššczęšni
88v, wašš 88r, owššjem 124v, duššę 124v, zákwitnawššy 125r;

– alograf sekundarny „šh” 5 razy (1,91%):

nátákwawššha 125v, pomagáššh 125v, džiššeyššhe8v, wššhytko 45r, przyššhedš 45r;

– homograf „s” 1 raz (0,38%):

náučas 45r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 97,71% (256 : 6).

March

Grafem {š} realizowany jest 27 razy jako:

– alograf prymarny „šš” 24 razy (88,9%), np.:

wášš 2v, nášš 2v, wššytko 3r, ššaloná 3r, ššánovaná 3r, ieššcze 3r, kruššy 3v,
ruššy 3v, vcierašš 3v, biyešš 3v;

– alograf sekundarny „šh” 2 razy (7,4%):

wežrzawššhy 2v, niemaššh 3r;

– homograf „š” 1 raz (3,7%):

Powálišká 3r (obok powáliškę 3r).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 88,9% (24 : 3).

Ecll

Grafem {š} realizowany jest 85 razy jako:

– alograf prymarny „šš” 77 razy (90,59%), np.:

wššytki 2v, ššukác 3r, wrošškoššach 3r, zwodžyšš 3v, niemášš 4r, zduššá 4r,
wššędzie 12v, ieššcze 13r, lepšše 14r, deššcz 13v;

– alograf sekundarny „šh” 8 razy (9,41%):

wššhytky2v, nyemáššh 2v, duššhne 3r, przeššhedštem 3r, ššhaleńštwo 4r, na-
poššledniejššha 13r, niewieššh 14r, rozkoššh 14r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 90,59% (77 : 8).

Hist

Grafem {š} realizowany jest 44 razy jako:

– fonograf „šš” 43 razy (97,73%), np.:

będzieššli A3v, pošštuchašš A3v, wššpánoššyć A3v, pomiešškał A4r, chcešš
A4r, šškodá A4r, poššedš A4v, rozeššli B1r, proššę B1r, wáššego B1r;

– alograf sekundarny „šh” 1 raz (2,27%):

wššpánoššhátych A4r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 97,73% (43 : 1).

August

Grafem {š} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „ŝ”¹⁵⁹, np.:
ŝczęście 4, ŝtráŝliwie 4, wŝŝytko 4, wŝŝelki 7, naydzieŝŝ 7, wczyniŝŝ 7, po-
lepŝŝyŝŝ 7, doŝtánieŝŝ 7, naiŝŝnieyŝŝego 7, náŝŝlego 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 100%.

7.1.3. GRAFEM {š}

UŻyw

Grafem {š} realizowany jest 363 razy, w tym:

a) w pozycji {...ś(A-i)} 126 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ŝi{(A-i)}” (100%), np.:

ŝiebie 2r, ŝie 2r, kŝiążęta 3v, ŝiedzący 46r, mieŝięcy 88r, wiŝiał 88v, ŝiadł 89v, ŝiedzi 89v, przyŝięgám 131r, dzieŝiętęgo 175r;

b) w pozycji {...ŝi} 19 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ŝi” (100%), np.:
proŝiła 2r, nieprzymuŝimy 4r, znoŝi 46r, noŝiła 88r, ŝilnégo 88v, poŝilitz 89v, ŝilno 90r, ŝinoŝciá 131v, ŝirotá 173v, podnoŝitz 174r;

c) w pozycji {...ŝT_{pal}} 200 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ŝ{T_{pal}}” (100%), np.:
nienáwiŝci 2r, cirpliwoŝt 2r, ŝwietłká 45v, myŝli 46r, rozmyŝl 88r, koŝciola 89r, ŝmierci 89v, poŝmiánęgo 131r, mieŝtzu 131r, ŝpiewali 173v, iakoŝcie 174r;

d) w pozycji {...ŝ#} 18 razy jako homograf „{...}ŝ{#}” (100%), np.:
tzoŝ 3v, iŝzes 46r, ieoŝ 47r, gdys 88r, czemoŝ 89r, dzioŝ 89r, zwykles 132r, ienŝes 132r, ráczyles 132v, ktoryŝ 173v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} wynosi 95,04% (345 : 18).

WŻyw

Grafem {š} realizowany jest 352 razy, w tym:

a) w pozycji {...ś(A-i)} 101 razy jako:

– fonograf pozycyjny „{...}ŝi{(A-i)}” 97 razy (96,03%), np.:

ŝie 6v, mieŝiac 7v, dziŝia 7r, dziŝieyŝŝego 7r, ŝioŝtrá 45v, oŝięgnáć 89r, przyŝięgám 90v, miŝoŝierdzia 125v, Dzieŝięte 125v, ŝięgáłá 125r;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŝi{(A-i)}” 1 raz (0,99%):

dziŝia 7r;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŝy{(A-i)}” 1 raz (0,99%):

mieŝyáć 124r;

– alograf sekundarny pozycyjny dwugrafemowy „{...}x(={kŝ})i{(A-i)}” 2 razy (1,98%):

xięgi 6r, xięŝtwa 124r;

¹⁵⁹ W przedruku A. Chmiela zastąpiony połączeniem *ss*. Cytaty pochodzą ze stron zreproduko-
wanych – 4 i 7 (A. Chmiel, op. cit.).

b) w pozycji {...si} 8 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ś{i}” (100%):
śirot 7r, zsiłną 45v, prosić 45v, 90v, kuście 46v, śiniąta 88r, śinofcją 90v,
śirot 125v;

c) w pozycji {...sT_{pal}} 195 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „{...}ł{T_{pal}}” 132 razy (67,69%), np.:

łświęte 6v, czyłć 6r, myłłić 7v, rądołcją 7r, łświęto 8v, kołłcioł 45v, cielełni
45v, byłłcie 45r, pułłcił 89r, ćirpliwołć 124r;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}ś{T_{pal}}” 63 razy (32,31%), np.:

świąta 6v, ślicznego 7v, ściebie 7v, wyście 45v, śmieli 45v, zaście 45v, iśni
46v, śmierci 89r, wynieście 90r, śpiewáli 124v;

d) w pozycji {...s#} 48 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „{...}ś{#}” 47 razy (97,92%), np.:

łkonáleś 45v, iżeś 46v, raczyłeś 88r, czyliś 89r, coś 89r, ábyś 124v, bogás
124r, tegoś 125v, łálkąś 125v, boś 125v;

– homograf „{...}s{#}” 1 raz (2,08%):

bogás 125v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ś} wynosi 80,68% (284 : 68).

March

Grafem {ś} realizowany jest 43 razy, w tym:

a) w pozycji {...s(A-i)} 23 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „{...}ły{(A-i)}” 15 razy (65,22%), np.:

nályemkę A3r, łályady A3r, łye A3r, A3r, A3r, A3v, łyeie A3v, A3v,
łyułka A3v, łydzący A3v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}łi{(A-i)}” 8 razy (34,78%):

łie A3v (8 razy);

b) w pozycji {...si} 1 raz jako fonograf pozycyjny „{...}ś{i}” (100%):

nośić A3v;

c) w pozycji {...sT_{pal}} 17 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „{...}ł{T_{pal}}” 16 razy (94,12%), np.:

Ktorzyłcy A2v, mądrołć A3r, wułłciech A3r, łpiewa A3r, niewiełłciey A3r,
złółć A3v, łświętych A3v, myłłcy A3v, łyułka A3v, młodołci A3v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}s{T_{pal}}” 1 raz (5,88%):

łkądescie A2v;

d) w pozycji {...s#} 2 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ś{#}” (100%):

iżeś A3r, áczkolwieś A3r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ś} wynosi 74,42% (32 : 11).

Ecc1

Grafem {ś} realizowany jest 131 razy, w tym:

a) w pozycji {...s(A-i)} 42 razy jako:

– alograf primarny pozycyjny „{...}łi{(A-i)}” 33 razy (78,57%), np.:

łie 2v, zálłie 2v, cyliłłie 2v, łiedzące 12v, rozłłiewaniu 13v, czálłiech 13v,
łiedłł 13v, rozłłiewa 13v, nálłienie 14r, zálłię 14r;

- alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷ{(A-i)}” 7 razy (16,67%):
ŷye 2v (4razy), 3r, 4r (2razy);
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷi{(A-i)}” 1 raz (2,38%):
ŷiey 14r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷy{(A-i)}” 1 raz (2,38%):
przeŷyęglá 4r;
 - b) w pozycji {...}ŷi 6 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ŷi” (100%):
wŷyłowá 4r, ŷiłę 12v, przenoŷi 13r, wkáŷi 13r, wŷiłowánie 13v, poŷileniu 13v;
 - c) w pozycji {...}ŷT_{pal} 83 razy jako:
 - alograf primarny pozycyjny „{...}ŷ{T_{pal}}” 66 razy (79,51%), np.:
márnoŷcy 2v, ŷwiátá 2v, opátrnoŷć 3r, ŷpiewaki 3v, ŷalonoŷcy 3v, złoŷć 12v,
gnuŷnoŷci 12v, máłcy 12v, miłoŷć 13r, koŷci 14r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷ{T_{pal}}” 17 razy (20,49%), np.:
mieŷce 2v, wmyŷle 3r, ŷmiech 3v, ŷrebrá 3v, doŷwiatczyłem 12v, mieŷcá
13r, poŷpieŷŷyć 13v, ŷláchetny 13v, oŷm 13r, ŷwiátło 14r.
- Brak przykádów realizacji grafemu {ŷ} w pozycji {...}ŷ#.
- Stoieñ normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ŷ} wynosi 80,15% (105 : 26).

Hist

- Grafem {ŷ} realizowany jest 57 razy, w tym:
- a) w pozycji {...}ŷ(A-i) 24 razy jako:
 - fonograf pozycyjny „{...}ŷi{(A-i)}” 23 razy (95,83%), np.:
ŷie A3v, A4r, A4v, B1r, B1r, bieŷiedzie A4r, ŷiedli A4r, ŷiedzac A4r,
poŷiedzenie A4v, poŷiedziawŷŷy B1r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷy{(A-i)}” 1 raz (4,17%):
poŷyedzenye A4v.
 - b) w pozycji {...}ŷT_{pal} 30 razy jako:
 - alograf primarny pozycyjny „{...}ŷ{T_{pal}}” 22 razy (73,33%), np.:
ŷćirpieć A3v, nielutoŷciwie A3v, goŷć A4r, czŷeć A4r, rozmyŷl A4r,
wczáŷnoŷć A4v, goŷciu A4v, wczáŷnoŷć A4v, zwieŷć B1r, przyŷć B1r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ŷ{T_{pal}}” 8 razy (26,67%):
ŷćzeŷciú A3v, mieŷce A3v, ŷwiebodá A4r, wŷcięgáć A4v, mieŷcie A4v,
ŷwiádom A4v, rozmyŷláć B1r, ŷćzeŷciá B1r;
 - c) w pozycji {...}ŷ# 3 razy jako alograf primarny pozycyjny „{...}ŷ{#}” (100%):
iżeŷ A4v, A4v, ŷtánáleŷ A4v.
- Brak przykádów na realizację grafemu {ŷ} w pozycji {...}ŷi.
- Stoieñ normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ŷ} wynosi 84,21% (48 : 9).

August

- Grafem {ŷ} realizowany jest 82 razy, w tym:
- a) w pozycji {...}ŷ(A-i) 18 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{...}si{(A-i)}” 15 razy (83,33%), np.:
się 3, sie 3, 3, 4, 4, 5, 6, miłosierne 3, podniesienia 6, przysięganie 6;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}sy{(A-i)}” 3 razy (16,67%):
sye 3, 3, 5;
- b) w pozycji {...}śi} 2 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ś{i}” (100%):
vkuśli 5, prościć 5;
- c) w pozycji {...}śT_{pal}} 62 razy jako:
- alograf primarny pozycyjny „{...}s{T_{pal}}” 36 razy (58,06%), np.:
święta 3, márność 4, miłości 4, chćiwosciami 5, lubości 5, powsciąga 5,
spokojność 5, mowność 5, dwornost 5, nienawisć 6;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}ś{T_{pal}}” 26 razy (41,94%), np.:
násładować 3, śmierć 3, baśni 3, światá 4, srebrá 4, świecka 4, cielesnie 5,
świeckim 5, iásniey 6, śmiałości 6.

Brak przykładów na realizację grafemu {ś} w pozycji {...}ś#}.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ś} wynosi 64,64% (53 : 29).

Wszystkie druki konsekwentnie wprowadzają opozycję między tekstowymi realizacjami grafemów {s} i {ś}, osiągając w tym zakresie w większości stan pełnej normalizacji (poza *March* i *Eccl* w odniesieniu do realizacji grafemu {ś}, jakkolwiek każdy z obocznych wariantów grafemu {ś} jest opozycyjny wobec alografów grafemu {s}).

Inaczej rzecz się ma w odniesieniu do realizacji grafemu {ś}. W tym wypadku stopień normalizacji jedynie w *UŻyw* osiąga stan pełnej normalizacji. Druki H. Wietora reprezentują stan niepełnej normalizacji, nie licząc *August*, gdzie normalizacja jest na poziomie wstępnym (64,64%). Nie znaczy to jednak, że Wietorowe paleotypy nie wprowadzają opozycji między alografami grafemu {ś} i alografami grafemów {s} i {ś}. W *Eccl*, *Hist*, *August* warianty tekstowe grafemu {ś} są w 100%, w *WŻyw* w 99,72%, a w *March* w 97,67% opozycyjne wobec alografów {s} i {ś}. Stosunkowo niski stopień zaawansowania normy w tych tekstach jest wynikiem nakładania się na siebie równoległych rozwiązań graficznych nie do końca konsekwentnie przeprowadzonych. Chodzi tu o wprowadzenie alografu „ś”, którego cechą dystynktywną jest znak diakrytyczny – kreska nad literą. Występuje on obok tradycyjnego nie cechowanego takim znakiem „ś”. Chodzi tu także o zamienne stosowanie liter *i* oraz *y* w funkcji diakrytu alografu „{...}i{(A-i)}” // „{...}y{(A-i)}” w pozycji {...}ś(A-i)}. Dominującą tendencją jest łączenie litery *ś* z literą *i*, a więc rozwiązanie nowoczesne, jedynie w *March* przeważają średniowieczne połączenia z *y*. W pozycji {...}ś(A-i)} z *i* lub *y* łączyć się może obok *ś* także *ś*, co potęguje wariantowość.

Paleotypy w tekstowej realizacji grafemów {s} i {ś} (a *UŻyw* dodatkowo także w realizacji grafemu {ś}) nie podejmują jednak wskazań S. Zaborowskiego. Diakrytami są więc nie znaki dodane do podstawowej litery, a kombinacja liter. Zadecydowały o tym najprawdopodobniej względy techniczne i – co za tym idzie – ekonomiczne.

Dla wszystkich druków charakterystyczne jest także usankcjonowanie dwu alografów pozycyjnych grafemu {s}: „{...}f{*}” i „{...}s{#}” (w *UŻyw* mamy do czynienia z uszczegółowieniem tej pozycji: „{*}s{#}” oraz „{#}s{#}” // „{#}f{#}”, co wpłynęło na obniżenie odsetka normalizacji w tym tekście). Genetycznie są one wariantami fakultatywnymi grafemu {s}, jednakże z uwagi na ściśle wyznaczone pozycje ich występowania uznać je trzeba za alografy tekstowe pozycyjne. Graficzne wyróżnianie alografu grafemu {s} w pozycji {...s#} jest refleksem polskiej konwencji średniowiecznej¹⁶⁰, powszechne jest także w drukach czeskich¹⁶¹.

Zwyczaj ten zdecydował, że w *UŻyw* mamy dwa zdeterminowane pozycją w wyrazie warianty grafemu {š}: „{...}f{*}” oraz „{...}s{#}”. Zważywszy na fakt, że druki Wietorowe nie przeprowadzają takiego rozróżnienia, a znane jest ono, aczkolwiek nie jest wyłączone, drukom czeskim¹⁶², uznać je można za graficzny bohemizm w *UŻyw*. Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {š} w drukach Wietora obniża pojawiający się w nich (poza *Hist*) alograf sekundarny „f{h}”, w pełni opozycyjny wobec alografów grafemu {s}. Jego geneza jest niejasna. Jest być może reliktem rękopiśmiennym niemieckiego pochodzenia¹⁶³.

Charakterystyczne, że wszystkie druki za alograf prymarny grafemu {š} wybrały połączenie „f{f}”, które było jednym z trzech najczęstszych realizacji tego grafemu w rękopisach średniowiecznych obok „f{ch}” oraz frekwencją znacznie przewyższającego pozostałe warianty „z”¹⁶⁴. Podobnie rzecz się ma w drukach czeskich¹⁶⁵. Tutaj jednak taki stan uzasadniony jest tradycją graficzną rękopisów, w których najczęstszym alografem grafemu {š} jest „f{f}”¹⁶⁶.

7.2. Szereg {z} – {ž} – {ẓ}

7.2.1. GRAFEM {z}

UŻyw

Grafem {z} realizowany jest 290 razy jako:

– alograf prymarny „z” 269 razy (92,76%), np.:

znała 2r, zbawiciela 45v, rozniewala 46r, zwolenicy 47r, z wlołow 47v,
rozmył 88v, zakon 90v, zebrál 133r, zgrzełlylem 133r, vkázali 174v;

¹⁶⁰ Por. np. M. Kamińska, op. cit., s. 24.

¹⁶¹ J. Porák, op. cit., s. 16.

¹⁶² Ibidem, s. 18-19.

¹⁶³ Taką sugestię daje S. Rospond (S. Rospond, op. cit., s. 468), aczkolwiek w prezentowanych w cytowanym studium skrupulatnych zestawieniach alografów grafemu {š} występujących w średniowiecznych rękopisach polskich połączenia „f{h}” nie odnotowuje.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 247, 258-259, 270, 337, 340, 343, 354, 362, 376, 384, 407.

¹⁶⁵ J. Porák, op. cit., s. 18-19.

¹⁶⁶ S. Rospond, op. cit., s. 195-196, 199.

– homograf „j” 12 razy (3,89%), np.:

Ńnią 2r, Ńmiłowatz 2r, Ńmierná 2v, Ńtą 4r, Ńmilowaniá 46r, Ńmiłowanié 89r,
Ńmilowál 89r, Ńmiluycie 131r, 132r;

– homograf „s” 9 razy (3,35%):

s nimi 89v, 89v, 90r, 174v, s wami 90r, s zwoleniki 90v, 173v, s nim 174r,
s nami 175r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 92,76% (269 : 21).

WŻyw

Grafem {z} realizowany jest 198 razy jako:

– fonograf „z” 191 razy (96,46%)¹⁶⁷, np.:

zrządzenim 6v, zwoley 6v, zamek 8v, zwolenik 45v, rozgniewał 45v,
z wálŃego 88r, z iey 124r, záŃmánceni 124v, zbwáieni 124v, rozmáitoŃciá
125r;

– homograf „j” 7 razy (3,58%):

Ńnami 6r, Ńmiłowác 6v, ŃłóżywŃŃy 7r, Ńnich 45v, Ńnas 45r, Ńmiłuiá 88r,
Ńmiłuycie 90v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 96,46% (191 : 7).

March

Grafem {z} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „z” (100%), np.:

ze A2v, mozgowca A2v, známienity A3, zdrowie A3, zły A3, zawodem
A3, rázy A3v, pozdrawia A3v, zdrzewá A3v, zmlódoŃci A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 100%.

Eccl

Grafem {z} realizowany jest 87 razy jako:

– fonograf „z” 88 razy (98,85%), np.:

záchodźi 2v, błaznow 3r, rozgnyewánya 3r, vználem 3r, nyepoznáł 3v,
zwodźyŃŃ 3v, zá 4r, bárzo 4r, zmártych 12v, rozmáitym 14r;

– homograf „j” 1 raz (1,15%):

Ńmyłty 14r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 98,85% (88 : 1).

Hist

Grafem {z} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „z” (100%), np.:

kazał A3v, zámku A3v, zwiodł A4r, záwołaymy A4v, Dozwole A4v, zwo-
leństwo A4v, rozmyŃláć B1r, z zámku B1r, názáiutrz B1v, przykazan
B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 100%.

¹⁶⁷ W obliczeniach nie uwzględniłem ortografii imienia *Jeżus*. Imię to 11 razy zapisano przy użyciu litery *Ń* (*ŃeŃus* 7r) zgodnie z jego łacińską postacią graficzną, poza tym 17 razy przy użyciu litery *z*, zgodnie z polską wymową.

August

Grafem {z} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „z” (100%), np.:
nieprzykázuią 1, rozumieć 1, zowie 2, rozmy[ł]ay 3, nienálaš 3, złotá 4,
zebránim 4, zdrzewá 5, zliczone 6, zbáwienie 7.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {z} wynosi 100%.

7.2.2. GRAFEM {ž}

UŽyw

Grafem {ž} realizowany jest 270 razy, w tym jako:

– fonograf „ž” 267 razy (98,88%), np.:

až 2r, že 2v, ijžes 46r, żywota 47v, božého 88r, žalo[ci] 88v, žadaia 131v,
ienžes 132r, zwycięzył 173r, žydowie 175v;

– homograf „z” 3 razy (1,12%):

položyla 45v, prožno[ci] 46r, náboznij 175v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ž} wynosi 98,88% (267 : 3).

WŽyw

Grafem {ž} realizowany jest 212 razy jako:

– fonograf „ž”¹⁶⁸ 210 razy (99,06%), np.:

boža 5v, život 5v, koždy 7v, žadne 7v, iuž 44v, požada 44v, iže 45r, ży-
dow[ka] 45r, žony 88v, kaža 123v, božego 123v;

– homograf „z” 1 raz (0,47%):

ize 43v;

– homograf „ž” 1 raz (0,47%):

ižeš 123v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ž} wynosi 99,06% (210 : 2).

March

Grafem {ž} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „ž”, np.:

žoná A2v, ležuchnę A3r, ižeš A3r, žádnie A3r, bieży A3r, mužowi A3r,
[trze]žony A3r, nižli A3r, kožuch A3v, žął A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ž} wynosi 100%.

Eccl

Grafem {ž} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „ž”, np.:

ienže 2v, že 2v, tegož 2v, zktoregož 2v, nyemože 2v, iuž 2v, tež 2v, gdyž
4r, iž 4r, což 4r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ž} wynosi 100%.

¹⁶⁸ Alograf ten w tekście *WŽyw* występuje w dwu wariantach stylistycznych: do strony 44v jako „ž”, od strony 45r jako „z”.

Hist

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „ż”, np.:
przezoż A3v, żeć A3v, poniżyć A3v, ważą A4r, tákoż A4r, służebnikow
A4r, żądza A4r, też A4v, iuż B1r, że B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

August

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „ż”, np.:
że 1, służyła 1, żywą 1, iż 2, możne 2, żadną 3, boże 3, żądza 4, zwycięży 5,
drapieżne 6.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

7.2.3. GRAFEM {ż}

Używ

Grafem {ż} realizowany jest 27 razy, w tym;

a) w pozycji {...ż(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}zi{(A-i)}” 10 razy (100%):
należiona 2v, 2v, 89r, ziemi 3r, wziął 47r, 175r, wzięle(m) 88r, wzięwłly
90r, 132v, ziemia 174r;

b) w pozycji {...żi} jako fonograf pozycyjny „{...}z{i}” 2 razy (100%):
zimno 3r, przekazitz 133r;

c) w pozycji {...żT_{pal}} jako fonograf pozycyjny „{...}z{T_{pal}}” 15 razy (100%), np.:
blizniego 2r, kázní 4r, vřzřávłly 47r, 131v, 131v, boiazni 47v, boiaznią
90r, wezmi 132r, vřzřicie 173v, zwięk 175v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

Wżyw

Grafem {ż} realizowany jest 29 razy, w tym:

a) w pozycji {...ż(A-i)} 13 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{...}żi{(A-i)}” 12 razy (92,31%), np.:

ziemi 6r, ziemie 7v, 7r, wzięwłly 7v, bárżiey 7r, niewzięwłly 45r, wzięła
124r, wzięcie 124r, ziemłki 125v, náleżiono 125v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}ży{(A-i)}” 1 raz (7,69%):

żyemyeś 124r;

b) w pozycji {...ż(i//T_{pal})} 16 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ż{i//T_{pal}}”
(100%), np.:

vřzřeli 6r, zromiężliwofć 8v, vřzřał 45r, źle 45r, vřzřávłly 88v, vřzřą 88v,
weźmi 89r, 124r, nienaźrzy 89r, porażiła 124r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 96,55% (28 : 1).

March

Grafem {ż} realizowany jest 9 razy, w tym:

a) w pozycji {...ż(A-i)} 5 razy jako:

- alograf pozycyjny „{...}żi{(A-i)}” 2 razy (40%):
koźielek A3r, źemie A3v;
 - alograf pozycyjny „{...}ży{(A-i)}” 2 razy (40%):
żyemi A3r, wżyemyę A3v;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}ż{(A-i)}” 1 raz (20%):
mierżony A3v;
 - b) w pozycji {...ż(i//T_{pal})} jako fonograf pozycyjny „{...}ż{i//T_{pal}}” 4 razy (100%):
kăzi A3r, weżrzawłłhy A2v, źle A3r, łromięźliwa A3r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 44,44% (4 : 9).

Eccl

Grafem {ż} realizowany jest 12 razy, w tym:

- a) w pozycji {...ż(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}żi{(A-i)}” 7 razy (100%):
ziemiá 2v, náleżion 12v, źiemí 12v, 13v, 13v, źiemię 13v;
 - b) w pozycji {...ż(i//T_{pal})} jako fonograf pozycyjny „{...}ż{i//T_{pal}}” 5 razy (100%):
łkážicielká 2v, vźrzałem 2v, 4r, 4r, źle 14r.
- Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

Hist

Grafem {ż} realizowany jest 4 razy w pozycji {...żT_{pal}} jako fonograf pozycyjny „{...}ż{T_{pal}}” (100%):
przyiąźni A3v, źle A3v, vźrzawłły A4v, vźrzał B1r.

August

Grafem {ż} realizowany jest 3 razy, w tym:

- a) w pozycji {...ż(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}żi{(A-i)}” 1 raz (100%):
należion 6;
 - b) w pozycji {...żT_{pal}} 2 razy jako:
- alograf prymarny pozycyjny „{...}ż{T_{pal}}” 1 raz (50%):
trzeźwiosć 5;
 - homograf „{...}ś{T_{pal}}” (50%):
śle 3.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 66,67% (2 : 1).

Wszystkie druki wprowadzają opozycję między alografami grafemów {z}, {ż} i {ź}, osiągając stan pełnej normalizacji (z wyjątkiem *March* i *August* w odniesieniu do realizacji grafemu {ż}, gdzie norma jest wyraźnie nie zaawansowana). Cechą relewantną alografu grafemu {ż} jest obecność lub brak znaku diakrytycznego nad literą: kropka – druki Hieronima Wietora, podwojona kreseczka pozioma (*WŻyw* od k. 44v do końca) albo linia falista – *UŻyw*, natomiast alografu grafemu {ź} kreska nad literą – tak tylko w drukach Wietora, Sandeckí w tym wypadku nie stosuje znaków diakrytycznych. Tak powstała litera ź pełni funkcję alografu grafemu {ż}

w pozycji {...ż(i//T_{pal})}. Jest ona również składową dwuznaku pełniącego funkcję alografu {ż} w pozycji {...ż(A-i)}. Łączy się ona z literą *i* lub *y*. Właśnie ta oboczność wpływa na obniżenie stopnia zaawansowania normy w *WŻyw* i *March*. Obydwa alografy „{...}żi{(A-i)}” oraz „{...}ży{(A-i)}” są jednak w pełni opozycyjne wobec alografów grafemów {z} i {ż}.

Sporadyczne realizacje grafemu {ż} alografami homonimicznymi „z” (*UŻyw*, *WŻyw*) i „ż” (*WŻyw*) uznać trzeba raczej za błędy zecerskie i korektorskie, aniżeli za przejaw mazurzenia lub utożsamiania fonetycznego [ż] i [z] właściwego dialektom niemazurzącym¹⁶⁹.

7.3. Szereg {c} – {č} – {ć}

7.3.1. GRAFEM {c}

UŻyw

Grafem {c} realizowany jest razy 318 razy, w tym:

- a) w pozycji {...c(...-A_{przedn})} 213 razy jako:
 - fonograf pozycyjny „{...}tz{(...-A_{przedn})}” 212 razy (99,53%), np.:
 - tznót 2r, gorążą 2r, oblubienitza 3r, klęcząż 2r, tzo 45r, palążach 47v, panitza 45v, oytta 88r, poletżaiąż 89v, ijdąż 88r;
 - alograf sekundarny pozycyjny „{...}c{(...-A_{przedn})}” 1 raz (0,47%):
 - oblubieniec 3v;
- b) w pozycji {...cA_{przedn}} 105 razy jako fonograf pozycyjny „{...}c{A_{przedn}}” (100%), np.:
 - ręce 2r, dziewice 3v, nawroceniu 45v, goduiące 47v, wielkiénocy 89v, boiący 89v, niechcejs 131r, wślytcy 132v, przychądżaiącego 175v, procejsiá 175v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 99,69% (317 : 1).

WŻyw

Grafem {c} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „c” (100%), np.: wślehmogący 6v, rzekąc 45v, corką 88v, mocny 124v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 100%.

March

Grafem {c} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „c” (100%), np.: oycow A2v, prorockich A2v, rzygulcá A2v, mozgowcá A2v, przepoładnicę A2v, wieśłczycę A2v, bogáctwy A3, gárniec A3, mocná A3, czepiec A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 100%.

¹⁶⁹ Tak S. Rospond objaśnia zapis „żemię” wynotowany z *Eccl* (ibidem, s. 468).

Eccl

Grafem {c} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „c”, np.:
łłońce 2v, co 2v, rzekąc 3r, praca 3r, płodzących 3v, wŕercu 4r, mocny 12v,
máiącego 13r, wychodząc 13r, ſercá 14r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 100%.

Hist

Grafem {c} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „c” (100%), np.:
co A3v, Moc A3v, chceſſ A4r, młodźzieniec A4r, rzeknąc A4v, dufáiąc B1r,
Wyſoće B1v, chcąc B1v, młodźieńcá B2r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 100%.

August

Grafem {c} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „c” (100%), np.:
męce 1, wnocy 2, chcę 2, máiąc 2, rzec 2, więcey 3, modłąc 3, coć 4, co 5,
koniec 6.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {c} wynosi 100%.

7.3.2. GRAFEM {č}

UŻyw

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo 195 razy jako fonograf „cz” (100%)¹⁷⁰, np.:

czyniła 2r, czyſtoſci 4r, czekaiątz 45v, oczy 45v, czaſu 88r, płaczem 88r,
człowiek 131v, czetl 133r, racz 173v, poczęli 175v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

WŻyw

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo (185 razy) jako fonograf „cz” (100%), np.:

początká 5v, oblicze 87v, czás 87v, czyſta 123v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

March

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „cz”, np.:
wyeſſczycę A2v, niewtyczkę A3r, áczkolwieſ A3r, poczyna A3r, námo-
czony A3r, czyſtego A3r, ieſſcze A3r, rzecz A3r, czepiec A3v, milczący
A3v, Człowiekowi A3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

Eccl

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „cz”, np.:
toczy 2v, ieſſcze 2v, rzeczy 2v, vdręczenie 3r, náuczenie 3r, policzyłem 3v,
ſłuźebniczek 3v, człowieká 12v, vwłoczy 13r, niezłorzeczy 13v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

¹⁷⁰ Raz grafem {č} oddano alografem fakultatywnym „cz”: oczy 131v.

Hist

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „cz”, np.:
nieczyń A3v, niewdzięcznym A3v, áczkolwiek A4r, rzecz A4r, rzeczce A4r,
baczę A4v, przyczynił B1r, bacząc B1r, rączy B2r, Początek B2r.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

August

Grafem {č} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „cz”, np.:
Rozbącz 1, pieczę 1, czciony 1, náuuczáló 2, części 2, czini 6, pobáczyc 6,
przyczyna 6, przeczytay 7, wiecznego 7.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 100%.

7.3.3. GRAFEM {č}

Używ

Grafem {č} realizowany jest 346 razy, w tym:

a) w pozycji {...č(A-i)} 109 razy jako:

- fonograf pozycyjny „{...}ci{(A-i)}” 105 razy (96,33%), np.:
kołcioł 2r, oblicznołcią 2r, zbawiciela 45v, cie 47r, ciebie 88r, ocietz 89r,
nauczyciela 131r, macior 131r, zwycięzył 174r, pociełłeniá 174v;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}tzi{(A-i)}” 4 razy (3,67%):
trzetzié 2v, zciemnołciami 2v, vcztziona 3r, vtziekli 4r;

b) w pozycji {...či} 93 razy jako:

- fonograf pozycyjny „{...}c{i}” 90 razy (96,77%), np.:
nienáwiłci 2r, załmucila 3r, przeciw 45v, obrociwłłfy 46v, milołci 88r,
opułcilo 89r, bomci 133r, cirniową 133r, wrocili 174r, mądrolci 175r;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}tz{i}” 3 razy (3,33%):
tzijchá 2v, Tentzi 3r, ontzi 3v;

c) w pozycji {...čT_{pal}} 3 razy jako fonograf pozycyjny „{...}tz{T_{pal}}” (100%), np.:
Niełmętzcie łie 173v, piętzdziesiątego 175v, piętzdziesiąt 175v;

d) w pozycji {...č#} 141 razy jako:

- homograf „{...}tz{#}” 140 razy (99,29%):
łwiatłołtz 2r, bładołtz 2r, milowatz 2r, omywatz 46r, odłtępitz 46r, milołtz
46v, żalołtz 88v, bolełtz 132v, ołstatz 173v, vmrzetz 173v;
- homograf „{...}c{#}” 1 raz (0,71%):
czyłtołc 3r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {č} wynosi 57,23% (198 : 148).

Wżyw

Grafem {č} realizowany jest 315 razy, w tym

- a) w pozycji {...č(A-i)} 127 razy jako fonograf pozycyjny „{...}ci{(A-i)}” (100%), np.:
poczęcie 6v, chciał 8v, ociec 45v, wkółcioł 45v,

b) w pozycji $\{...\acute{c}(i//T//\#)\}$ 188 razy jako:

- alograf fonograf pozycyjny „ $\{...\acute{c}\{(i//T//\#)\}\}$ ” 185 razy (98,40%), np.:
[tworzyc 6v, mylic 6v, slicznosci 8v, wyganiac 45r, dzieci 45v, ci 45v,
pufcie 88v, zacmita 124v, czcili 124v, obrotila 125r;
- alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}c\{(i//T//\#)\}$ ” raz (0,53%):
boleci 124v;
- homograf „ $\{...\}c\{(i//T//\#)\}$ ” 2 razy (1,07%):
dojyc 88v, mowic 90v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{\acute{c}\}$ wynosi 99,05% (312 : 3).

March

Grafem $\{\acute{c}\}$ realizowany jest 43 razy, w tym:

a) w pozycji $\{...\acute{c}(A-i)\}$ 19 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „ $\{...\}ci\{(A-i)\}$ ” 11 razy (57,89%), np.:
[kadejcie 2v, zedwnajcie 2v, ciem 3r, wujciech 3r, 3v, ciata 3r, cie 3v,
vcieralf 3v, [chytroscia 3v, [ciężkością 3v;
- alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}cy\{(A-i)\}$ ” 7 razy (41,18%):
Ktorzyjcy 2v, dwunajcy 2v, dwunajcy 2v, cye 3r, dzyecy 3r, vcyecka 3r,
myelcy 3v;
- alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}ci\{(A-i)\}$ ” 1 raz (0,93%):
niewiejciey 3r;

b) w pozycji $\{...\acute{c}(i//\#)\}$ 24 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „ $\{...\acute{c}\{(i//\#)\}\}$ ” 21 razy (87,5%):
chwyciche 3r, Cwylicha 3r, cy 3r, mardofc 3r, byc 3r, mardofci 3v, nici 3v,
nieprzeciw 3v, zlofc 3v, niebedzyec 3v, dzyalac 3v, dojfc 3v, czelc 3v;
- alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}c\{(i//\#)\}$ ” 1 raz (4,17%):
zmlodojci 3v;
- homograf „ $\{...\}dż\{(i//\#)\}$ ” 2 razy (8,33%):
idz 3v, 3v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu $\{\acute{c}\}$ wynosi 74,41% (32 : 11).

Eccl

Grafem $\{\acute{c}\}$ realizowany jest 103 razy, w tym:

a) w pozycji $\{...\acute{c}(A-i)\}$ 25 razy jako:

- alograf prymarny pozycyjny „ $\{...\}ci\{(A-i)\}$ ” 21 razy (84%), np.:
cielejnyc 3r, ciemnojcich 4r, zywojie 4r, przyciagnal 12v, dzieciej 13v,
ciekace 13v, zywojie 14r, cieljkim 14r, ciemny 14r, cie 14r;
- alograf sekundarny pozycyjny „ $\{...\}cy\{(A-i)\}$ ” 4 razy (16%):
mardofcy 3r, cyalo 3v, [tworzycyela 4r, cyemnojci 4r;

b) w pozycji $\{...\acute{c}(i//\#)\}$ 78 razy jako:

- fonograf pozycyjny „ $\{...\acute{c}\{(i//\#)\}\}$ ” 76 razy (97,44%), np.:
marnojcy 2v, wtrwalojcy 2v, [tac 2v, wypytac 3r, opatrnojc 3r, obrocyt 3v,
vtraci 12v, zlofc 12v, byc 12v, kazaac 13v ;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}c{(i/#)}” 2 razy (2,56%):
wchćiwołci 2v, gnułnołci 12v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ć} wynosi 94,17% (97 : 6).

Hist

Grafem {ć} realizowany jest 68 razy, w tym:

a) w pozycji {...ć(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}ci{(A-i)}” 14 razy (100%), np.:

ciem A3v, mowcie A4v, gołciu A4v, ciebie A4v, miełcie A4v, wścięgąć A4v, bårzociem B1r, przyiacielom B1r, chciał B1r, daycie B1r;

b) w pozycji {...ć(i/#)} jako fonograf pozycyjny „{...}ć{(i/#)}” 54 razy (100%), np.:

ći A3v, ktorychći A3v, miłółć A3v, łćirpieć A3v, znędzći A3v, nielu-
tołćiowie A3v, kárác A3v, czći A4r, nietráfiłci A4r, gádác A4r, wroćili
B1r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ć} wynosi 100%.

August

Grafem {ć} realizowany jest 101 razy, w tym:

a) w pozycji {...ć(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}ci{(A-i)}” 24 razy (100%), np.:

niechćieli 3, cie 3, cię 3, żywocie 4, nieodciąga 4, świecie 4, cielesna 5,
cielesnymi 5, zwycięży 5, wposciech 5;

b) w pozycji {...ći} 77 razy jako:

– fonograf pozycyjny „{...}ć{i}” 76 razy (98,7%), np.:

przywroćić 3, dotykác 3, być 4, przeciwnośći 4, ćirpieć 4, pokoyność 5,
podćina 5, kroći 5, wyrzući 5 wyliczác 6, czćicielu 7;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}c{i}” 1 raz (1,3%):

krzescijáńskim 4;

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ć} wynosi 99,01% (100 : 1).

Paleotypy w pełni opozycyjnie realizują grafemy {c} i {č} na poziomie tekstu, osiągając stan pełnej normalizacji w tym zakresie.

W drukach Hieronima Wietora cechą dystynktywną alografu grafemu {č} jest diakryt z tworzący kombinację cz, znaną polskim rękopisom średniowiecznym, pełniącą tam funkcję alografu grafemu {c} bądź {č}, bądź {ć}¹⁷¹. Alograf „cz” pozostaje w opozycji do alografu „c”, będącego fonografem grafemu {c}. To Wietorowe rozwiązanie stanie się normą późniejszych druków szesnastowiecznych¹⁷², jest też ono regułą ortograficzną obowiązującą we współczesnej polszczyźnie.

Opracowany przez Jana Sandeckiego system oznaczania grafemów {c} i {č} nie przyjął się w praktyce drukarskiej. Uznano za zbyteczne różnicowanie alogra-

¹⁷¹ M. Kamińska, op. cit., s. 30-31; M. Cybulski, op. cit., s. 56-57, 59.

¹⁷² Np. w dziesięciu, ukazujących się w latach od 1528 do 1584 roku, wydaniach słownika Murmelliusa (Z. Cygal-Krupowa, op. cit., s. 69).

fów grafemu {c} ze względu na pozycję w wyrazie, nawet jeśli było to skorelowane z fonetyczną realizacją fonemu /c/ w pozycji przed samogłoską szeregu przedniego i w innych pozycjach.

Wprowadzenie „c” w funkcji alografu grafemu {c} zbliża Sandeckiego do systemu drukarni Wietora. Przy czym w *UŻyw* alograf „c” jest ograniczony do pozycji „{...}c{(...-A_{przedn})}”. W pozycji {...cA_{przedn}} alografem {c} jest „{...}tz{A_{przedn}}”. Połączenie to w drukach czeskich pełniło funkcję jednego z alografów grafemu {c} (inne to: najliczniejszy „cz” oraz „c”) ¹⁷³. Sandecki jednak tę graficzną pożyczkę w swoim systemie funkcjonalizuje.

Fonografem grafemu {č} jest w *UŻyw* alograf „cz”. Podobnie jak w drukach Hieronima Wietora cechą dystynktywną tego alografu jest kombinacja liter, tym razem jednak diakrytem jest ž. Znak diakrytyczny nad z – linia falista, w systemie druków czeskich, skąd pochodzi dwuznak cz, ma uzasadnienie funkcjonalne – służył do odróżniania „cz”, będącego alografem grafemu {č}, od „cz”, będącego alografem grafemu {c} ¹⁷⁴, w systemie *UŻyw* jest redundantny.

Normalizacja tekstowej realizacji grafemu {č} jest mniej zaawansowana, zwłaszcza w *UŻyw* (57,23%). *WŻyw*, *Hist*, *August* osiągają stan pełnej normalizacji, *Eccl* jest bliski progu 95% (warianty grafemu {č} są tu w 98,06% opozycyjne do alografów grafemów {c} i {č}), a *March* progu 75% (warianty grafemu {č} są tu w 93,02% opozycyjne do alografów grafemów {c} i {č}).

W drukach Wietorowych wprowadzono literę é, czyli c ze znakiem diakrytycznym – kreską nad literą. Jest to praktyczna realizacja ortograficznej propozycji Stanisława Zaborowskiego. *Novum* w porównaniu z jego traktatem jest kreseczka zamiast zalecanej przez niego kropki. Litera é pełni funkcję alografu grafemu {č} w pozycji {...é(i//T//#)}. To decyduje o stosunkowo daleko zaawansowanej normie w tych drukach. Jej odsetek obniża (zwłaszcza w *March* i *Eccl*) oboczność alografów „{...}ci{(A-i)}” // „{...}cy{(A-i)}” // „{...}cí{(A-i)}”, będących wariantami pozycyjnymi. Połączenia *ci* i *cy* mają genezę średniowieczną. Tak więc w drukach Wietora obserwujemy kompilację sposobów oddawania grafemu {č} – rozwiązanie nowoczesne (grafia diakrytyczna) i tradycyjne (grafia złożona).

Jan Sandecki nie wprowadził znaków diakrytycznych, co wpłynęło znacząco na obniżenie stopnia normalizacji w *UŻyw*. Zaproponowane przez niego połączenie *tz* w funkcji alografu pozycyjnego {...č#} jest homonimiczne wobec alografu grafemu {c} w pozycji {...c(...-A_{przedn})}, nie spełnia więc wymogu jednoznaczności (jednofunkcyjności) alografów, nie jest więc opozycyjne wobec alografu grafemu {c}. Duża częstotliwość tekstowa kontekstu {...č#} sprawia, że opozycyjność alografów grafemu {č} wobec alografów grafemów {c} i {č} równa jest ledwie 59,25%.

¹⁷³ J. Porák, op. cit., s. 21.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 23.

7.4. Szereg {ż}, {ź}, {ż}

7.4.1. GRAFEM {ż}

Używ

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz” (100%), np.:
żądzą 2r, między 2v, tuzdolożnice 47v, nędzę 89v, rodzaju 90r, ładzę
131r, znędzon 131r, oładzon 133r, wprowadzę 173v, widzają 175r.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

Wżyw

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz”, np.:
rodzaj 6v, żądzą 45v, powiedz 88v, pieniąż 88v.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

March

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz” (100%), np.:
rodzaj A2v, A2v, rodzaju A2v, między A3v, nędzę A3v, niezdradżony
A3v, przyrodzeniu A3v, żyedżący A3v, iedżącego A3v.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

Eccl

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz” (100%):
rodzaj 2v, płodzących 3v, widząc 4r, wżgárdzoną 12v, iedzą 13v.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

Hist

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz” (100%):
mnodzy A3v, drudzy A4r, B1r, B1r, pośiedzenie A4v, Żądzą B1r, żądzą
B1r, widzę B1r, vrodzony B1v, łludzy B1v.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

August

Grafem {ż} realizowany jest bezwyjątkowo jako fonograf „dz” (100%), np.:
osądzone 1, wżgárdza 3, niedądzą 3, wboźde 4, nędznego 4, národzeni 5,
żądżam 5, wżgárdzenie 6, żądzą 6, rządzenia 7.
Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

7.4.2. GRAFEM {ź}

Używ

Grafem {ź} w analizowanych statystycznie fragmentach *Używ* nie wystąpił ani razu. W pozostałej części tekstu realizowany jest jako alograf prymarny „dz”:
roždźé 71v oraz jako homograf „dz”, np.: zieždźál 71v, rozdzka 182v, 184v.

WŻyw

Grafem {ż} w analizowanych statystycznie fragmentach *WŻyw* wystąpił tylko raz w formie alografu „dż” – rozdzka 125r. Poza nimi jeszcze dwa razy także jako alograf „dż”: zieżdżał 43r, rozdze 43r. Alograf „dż” można uznać za fonograf.

March, Eccl, Hist, August

W tekstach *March, Eccl, Hist, August* brak przykładów realizacji grafemu {ż}.

7.4.3. GRAFEM {ż}

UŻyw

Grafem {ż} realizowany jest 135 razy, w tym

a) w pozycji {...ż(A-i)} 95 razy jako fonograf pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” (100%), np.:

dzień 2v, wiedziała 2v, będzie 46r, odzieniu 47v, dziękuję 88r, dziękowała 88r, dziewitza 132r, ładzie 132v, odzieniję 133r, gdzie 175v;

b) w pozycji {... ż(i// T_{pal})} 33 razy jako fonograf pozycyjny „{...}dz{(i// T_{pal})}” 31 razy (100%), np.:

narodzila 2r, ludzmi 45v, przywoził 45v, Jidzcie 47r, prawdziwie 47v, łiedzi 90r, rodzi 90r, oładził 131r, godziny 131v, dzis 173v, Wynidzcie 173v, prowadzili 174v;

c) w pozycji {...ż#} 4 razy jako homograf „{...}dz{#}” 4 razy (100%):

będz 88r, 88r, wynidz 90v, náydz 131r.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 97,04% (131 : 4).

WŻyw

Grafem {ż} realizowany jest 142 razy, w tym:

a) w pozycji {...ż(A-i)} 93 razy jako:

– fonograf pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 92 razy (98,92%), np.:

orędzie 6v, gdzie 6r, będzie 6r, widzieli 45v, dziewicza 45r, działáli 45r, odzieniu 88r, nádzień 90r, miłojerdzia 125v, ludzie 125v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 1 raz (1,08%):

dziewicá 7v;

b) w pozycji {...ż(i/#)} 49 razy jako:

– fonograf pozycyjny „{...}dż{(i/#)}” 48 razy (97,96%), np.:

Ydzi 6v, porodźicielká 6v, bądź 6v, porodzi 6r, ludzi 7v, Dziś 8v, pochodzić 45v, odpowiedzi 90v, godziny 90r, prowadzili 124v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}dz{(i/#)}” 1 raz (2,04%): Dziłjia 7v.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 98,59% (140 : 2).

March

Grafem {ż} realizowany jest 60 razy, w tym:

a) w pozycji {...ż(A-i)} 24 razy jako:

– alograf pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 12 razy (50%), np.:

odpowiedział A3r, A3r, A3r, będzie]] A3r, Gdzie A3r, będzie A3r, niewidzie A3v, [ędzia A3v, wodzie A3v, działa]] A3v;

– alograf pozycyjny „{...}dzy{(A-i)}” 12 razy (50%), np.:

odpowydział A2v, A3r, odpowedyztał A2v, dzyecyę A3r, Gdzye A3r, będzie A3v, A3v, dzyać A3v, [ędzjemu A3v, dzyała A3v;

b) w pozycji {...}zi} 36 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{...}dz{i}” 34 razy (94,44%), np.:

porodził A2v (19 razy), porodził A2v (3 razy), porodziła A2v, A2v, A3r (6 razy), porodziła A2v, A2v, A3r, przedziwny A3v;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}dz{i}” 2 razy (5,56%):

porodził A2v, rozładził A3r.

Brak przykładów na realizację grafemu {ż} w innych pozycjach.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 56,67 % (34 : 26).

Eccl

Grafem {ż} realizowany jest 56 razy, w tym:

a) w pozycji {...}ż(A-i)} 43 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 37 razy (86,05%), np.:

będzie 2v, dzieią 3r, dział 4r, widziałem 12v, w]]ędzie 12v, odzienie 12v, dzieię 14r, przywiedzie 14r, działał 14r, przywiedzion 14r;

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}dzy{(A-i)}” 6 razy (13,95%):

dzyeią 3r, Widzyiałem 3r, nādzyąiałem 3v, zdzyąiałem 3v, vdzyąiał 4r, dzyecięciu 12v;

b) w pozycji {...}ż(i/#)} 14 razy jako:

– alograf prymarny pozycyjny „{...}dz{(i/#)}” 13 razy (92,86%), np.:

W]chodzi 2v, záchodzi 2v, przychodzy 2v, wychodziły 2v, náfádziłem 3v, czeladz 3v, chodzi 4r, przichodzi 13r, ludzi 13v, chodz 14r.

– alograf sekundarny pozycyjny „{...}dz{(i/#)}” 1 raz (7,14%):

nagromądziłem 3v;

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 87,5% (49 : 7).

Hist

Grafem {ż} realizowany jest 40 razy, w tym:

a) w pozycji {...}ż(A-i)} jako fonograf pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 27 razy (100%), np.:

poydzie A3v, będzie]]li A3v, ludzie A3v, bie]edzie A4r, młodzieńcowi A4r, go]spodzie A4r, niewdzięczni A4v, gdzie A4v, po]jedziaw]]y B1r, dziękię B1r;

b) w pozycji {...}ż(i/#)} jako fonograf pozycyjny „{...}dz{(i/#)}” 13 razy (100%), np.:

znędzić A3v, nierądzi A3v, rądził A3v, w]ądzić A3v, idż A4r, ludzi A4r, prawdziwa A4r, idzi]] A4v, posądziw]]y B1r, porądzię B1r;

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 100%.

August

Grafem {ż} realizowany jest 28 razy, w tym:

a) w pozycji {...ż(A-i)} 6 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{...}dżi{(A-i)}” 5 razy (83,33%):
ludźm 3, nądźiewaymy 4, wiedźieli 5, wdźięcznie 6, naydźiess 7;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}dzi{(A-i)}” 1 raz (16,67%):
będziess 3;

b) w pozycji {...ż(i/#)} 21 razy jako:

- alograf primarny pozycyjny „{...}dż{(i/#)}” 17 razy (80,95%), np.:
wstydzili 3, widźi 3, bądź 3, chodźi 4, wzgárdźi 4, vprzedźi 4, wypędźiły 5, rządzǳi 5, ludźi 5, nieprzywodźi 6;
- alograf sekundarny pozycyjny „{...}dz{(i/#)}” 4 razy (14,29%), np.:
gárdzi 3, 3, dzisieyssego 3;
- homograf „{...}dz{#}” 1 raz (4,76%):
bądź 3.

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemu {ż} wynosi 81,48% (22 : 6).

W paleotypach fonografem grafemu {ż} jest „{...}dz{...-(i//T_{pal})}” – połączenie *dz* dobrze znane rękopisom średniowiecznym, tam jednak wielofunkcyjne¹⁷⁵. We wszystkich tekstach stopień normalizacji graficznej realizacji grafemu {ż} równy jest 100%. W drukach Wietora jest on w pełni opozycyjny wobec wariantów grafemu {ż} i, na ile można wnioskować z pojedynczych przykładów, wobec wariantów grafemu {ż}, a to dzięki wprowadzeniu znaku diakrytycznego – kreseczki nad literą *z* w połączeniu *dż* i kropki nad tą literą w połączeniu *dź*. Połączenie *dż* weszło w skład alografów grafemu {ż}: „{...}dżi{(A-i)}” // „{...}dży{(A-i)}” (kreska nad *z* jest tu znakiem redundantnym, ponieważ sam kontekst graficzny determinuje funkcję dwuznaku *dz*) oraz „{...}dż{(i/#)}”. Połączenie *dż* w funkcji fonografu grafemu {ż} opozycyjną, niehomograficzną jego tekstową realizacją, przełamało średniowieczną niemoc, do której się przyznawał nawet Jakub Parkosz¹⁷⁶. Stopień normalizacji tekstowych realizacji grafemu {ż} w tych tekstach waha się od 56,67% do 100% – jedynie *March* pozostaje w stadium wstępnej normalizacji (*March* – niski odsetek spowodowany jest nasiloną obocznością opozycyjnych wobec wariantów grafemów {ż} i {ż} alografów „{...}dżi{(A-i)}” // „{...}dży{(A-i)}”), *Eccl*,

¹⁷⁵ S. Urbańczyk, *Dwa staropolskie traktaty ortograficzne...*, op. cit., s. 316.

¹⁷⁶ „Poza tym jednak *dz*, w sytuacjach skądinąd identycznych, czasem się wymawia twardziej, czasem bardziej miękko. Przykład pierwszego: *gwiżdż* ‘gwiżdż’ [...]. Przykład drugiego: *gwiżdż* ‘tylna część siodła’. W każdym z tych (dwu typów) przykładów *dz* brzmi inaczej. I chociaż się wydaje, że to twardnienie i miękczenie wynika częściowo z *d* i *z*, jednak naprawdę pierwsze *dz* jest wymawiane twardziej niż drugie. Odpowiedniej różnicy między nimi nie możemy oddać (w pisowni) i rozróżnianie brzmienia pozostawiamy bystrości czytelnika. Jeśli bowiem wynalzca alfabetu łacińskiego, który miał (w tym względzie) najwyższe umiejętności, pozostawił zdolności czytelnika (rozróżnianie w wymowie) znacznej części liter, czemuż by nam nie było dozwolone to, co wolno było bardziej doświadczonym” (*Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej...*, op. cit., s. 102).

August osiągają poziom niepełnej normalizacji, *WŻyw* i *Hist* natomiast pełnej normalizacji.

Jedynym znakiem diakrytycznym zastosowanym w *UŻyw* mającym na celu ustalenie opozycji między alografami grafemów {ż}, {ž}, {ẓ̌} jest kropka nad literą z w połączeniu dz. Dwuznak dz pełni funkcję wariantu tekstowego grafemu {ẓ̌} obok homonimicznego „dz”. Alografy pozostałych grafemów zapisywane są bez użycia znaków diakrytycznych, pomimo to w *UŻyw* stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ż} i {ẓ̌} osiąga poziom pełnej normalizacji. Jest tak dlatego, że kontekst graficzny, w którym znak diakrytyczny pełni funkcję relewantną, pojawia się w tekście stosunkowo rzadko.

Druki Wietorowe, w tym *WŻyw*, dążąc do pełnej opozycji między alografami grafemów szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego, posługują się rozwiązaniami graficznymi mającymi genezę średniowieczną (grafia złożona), jak i najnowszymi, proponowanymi przez współczesnego teoretyka, Stanisława Zaborowskiego (grafia diakrytyczna). Nowe litery, powstałe przez dodanie znaku diakrytycznego w postaci kreski, dwu kresek, kropki, wchodzi w skład alografów tworzonych tradycyjnie przez zestawianie liter w dwuznaki (np. dz, dž) czy trójznaki (np. dži). W ten sposób starsze i nowsze rozwiązania graficzne nakładają się na siebie, tworząc nową jakość, pozwalając zadawalająco przeciwstawiać sobie tekstowe realizacje grafemów składających się na te trzy szeregi.

Opozycyjność szeregu syczącego – szumiącego – ciszącego w paleotypach próbowano osiągnąć poprzez:

– nadanie tradycyjnym średniowiecznym alografom powstałym przez kombinację podstawowych liter alfabetu łacińskiego ściśle określonych funkcji – „ſh” = {š}, „ſi(A-i)” // „ſy(A-i)” = {ś(A-i)}, „cz” = {č}, „ci(A-i)” // „cy(A-i)” = {ć(A-i)}, „dz” = {ž};

– nadanie ściśle określonej funkcji nowym alografom powstałym przez użycie znaków diakrytycznych – „ṣ̌”, „ẓ̌”, „ẓ̣̌”, „č̣”;

– nadanie ściśle określonej funkcji alografom powstałym przez kombinację grafii złożonej i grafii diakrytycznej – „dž”, „dẓ̌”, „ši(A-i)”, „sy(A-i)”, „ži(A-i)”, „žy(A-i)”, „ci(A-i)”, „dži(A-i)”, „džy(A-i)”.

Na stopień normalizacji alografów tych trzech szeregów ujemnie wpływają:

– redaktorskie przeoczenia wariantywnych rozwiązań zgodnych z tradycją rękopiśmienną: „ſh” = {š}, „ſy(A-i)” // „sy(A-i)” = {ś(A-i)}, „ſ(T_{pal})”, „s#” = {š#}, „žy(A-i)” = {ž(A-i)}, „cy(A-i)” = {ć(A-i)}, „c#” = {č#};

– pomyłki zecerskie: „ẓ̌” = {ẓ̌}, „ṣ̌” = {ẓ̌}.

Jan Sandeck i ograniczył liczbę alografów opatrzonych znakiem diakrytycznym (kropka nad literą z) do „ẓ̌” = {ẓ̌} oraz „cẓ” = {č̣}. Opozycyjność alografów grafemów szeregu syczącego – szumiącego – ciszącego próbował zachować przede wszystkim metodami grafii złożonej. Polega to, podobnie jak w drukach Wietorowych, na:

– nadaniu ściśle określonych funkcji tradycyjnym średniowiecznym połączeniom literowym;

– wprowadzeniu nowych połączeń literowych nie mających tradycji w polskim piśmiennictwie: „tz” = {c}//{ć}, „cz” = {č}.

Stosowanie w bardzo ograniczonym zakresie znaków diakrytycznych prowadzi do powstania niekorzystnej dla łatwości przekazywania komunikatu homonimii alografów: „tz” = {c}//{ć}, „s” = {s}//{ś}, „z” = {z}//{ź}, „dz” = {z}//{ź}//{ż}.

8. OZNACZANIE MIĘKKOŚCI SPÓŁGŁOSEK

Oznaczanie miękkości spółgłosek wchodzi do polskiego zwyczaju pisownianego w przeciągu XV wieku.

W pochodzącej z końca XIV wieku części *Psalterza floriańskiego* pojawiają się ciągle nieliczne przykłady tekstowej realizacji grafemów spółgłosek miękkich, zwłaszcza przed grafemem samogłoski różnej od {i}¹⁷⁷ (np. zyele)¹⁷⁸. W tym względzie tekst ten pozostaje w zgodzie z wcześniejszymi rękopisami, posługującymi się grafiań niezłożoną, zasadniczo nie odróżniającymi graficznie grafemów spółgłosek miękkich i twardych.

Nieco inaczej rzecz się ma w piętnastowiecznej części *Psalterza*, gdzie częstotliwość występowania alografów tekstowych opozycyjnie realizujących grafemy spółgłosek miękkich jest większa, sięga 36%. Pojawiają się tu połączenia liter będących fonografem spółgłoski twardej z diakrytem *y*, rzadziej *i*, np. *py*, *by*, *wy*, *my*, *ny*, *ły*, *zy*, *cy*, *dzy* itd.¹⁷⁹, które pełnią funkcję przede wszystkim alografów grafemów spółgłosek miękkich w pozycji przed grafemami samogłoskowymi różnymi od {i}. Grafemy spółgłosek miękkich w innych pozycjach w zasadzie nie są oznaczane. Wzrost częstotliwości alografów właściwych grafemom spółgłosek miękkich jest wynikiem silniejszego oddziaływania na tę część *Psalterza* wzorców czeskich¹⁸⁰. W grafii czeskiej tamtego czasu połączenie *Tye* lub *Tie* było graficzną realizacją dyftongu powstałego z prasłowiańskiego *ě¹⁸¹. Przejęto je do polszczyzny, nadając mu nowe polskie funkcje¹⁸². Diakrytem jest więc przede wszystkim litera *y*.

¹⁷⁷ M. Kamińska, op. cit., s. 33-34.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 29.

¹⁷⁹ M. Cybulski, op. cit., s. 70

¹⁸⁰ Ibidem, s. 75-76.

¹⁸¹ S. Rospond, *Z badań nad stosunkami językowymi polsko-czeskimi do końca XVI wieku*. „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 4, 1963, s. 145, 170.

¹⁸² M. Cybulski, op. cit., s. 76.

Jakub Parkosz zaproponował, by alografy paralelnych grafemów spółgłosek miękkich i twardych realizować opozycyjnie, stosując różny kształt liter. Tak na przykład pisze o {b} : {b'}: „Si igitur libet, <sit> b grossum sine unco et quadratum, ut sic b, quod eciam musici vocant *b* durum, et *b* molle cum unco superiori et inferiorum rotundum, ut sic *b*, quod musici eciam *b* molle vocant.”¹⁸³ Ta odbiegająca od przyzwyczajzeń i niewygodna w zastosowaniu propozycja Parkosza nie przyjęła się w praktyce (zresztą sam Parkosz, podając przykłady użycia nowych alografów, popełnia pomyłki¹⁸⁴). Te piętnastowieczne rękopisy, które wprowadzają specjalne alografy oddające grafemy spółgłosek miękkich stosują tradycyjną grafie złożoną, na przykład z dużą konsekwencją używa się litery *y* w funkcji diakrytu cechującego alograf spółgłoski miękkiej w *Psalterzu puławskim*, przy czym ze względu na polemikę wokół czasu powstania znanego nam odpisu tego tekstu (w grę wchodzi czas od ostatniej ćwierci XV wieku po lata trzydzieste XVI wieku¹⁸⁵), nie mamy pewności, czy stan tam panujący jest przejawem krystalizującej się normy rękopisów piętnastowiecznych, czy też jest on odzwierciedleniem wzorców graficznych druków polskich.

Stanisław Zaborowski wprowadza zasadę wyróżniania wariantów tekstowych grafemów spółgłosek miękkich znakiem diakrytycznym – podwojoną kropką lub kreską poziomą nad literą: „Excedentes vero in mollicie signentur duobus punctis [...]. Vel signantur titello recto cum puncto seu absque puncto [...]”¹⁸⁶ Zaskakującym musi być kolejne zalecenie Zaborowskiego dopuszczające w miejsce nowych alografów opatrzonych znakami diakrytycznymi dawnych, tradycyjnych połączeń z literą *y* w funkcji diakrytu: „[...] siue per *y* grecum scribantur et vtrunque erit bene.”¹⁸⁷

W paleotypach miękkość oznaczana jest tymi właśnie dwoma sposobami, przy czym redaktorzy dążyli do tego, aby każdy z nich miał swój zakres stosowania. Generalizując, można powiedzieć, że w drukach Wietorowych grafia złożona posłużyła do oddawania alografów w pozycji przed grafemem samogłoskowym różnym od {i}, natomiast grafia diakrytyczna do oznaczania grafemów w innych po-

¹⁸³ *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej...*, op. cit., s. 65. W polskim przekładzie: „Więc, jeśli łaska, (piszmy) *b* twarde bez łuczka (zagięcia u góry) i kwadratowe, tak jak *b*, które muzycy także nazywają *b* twardym, a *b* miękkie z łuczkiem u góry i niżej okrągłe, tak jak *b*, które muzycy także nazywają *b* miękkim” (ibidem, s. 95).

¹⁸⁴ Por. ibidem, s. 65.

¹⁸⁵ W. Kuraszkiewicz, *Psalterz puławski nie pochodzi z drugiej połowy XV wieku*. W: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa 1986, s. 595-599.

¹⁸⁶ S. Zaborowski, op. cit., s. 96. W polskim przekładzie: „Odstępujące zaś co do miękkości należy znakować dwoma punktami [...], albo znakować kreską prostą z punktem lub bez punktu [...]” (S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 110).

¹⁸⁷ S. Zaborowski, op. cit., s. 96. W polskim przekładzie: „Albo mają być pisane przez *y* greckie; jedno i drugie będzie dobre, lecz to pierwsze bardziej prawidłowe” (S. Urbańczyk, R. Olesch, op. cit., s. 110).

zycjach. Pewne odstępstwa od tej reguły dotyczą alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, gdzie może dojść do skrzyżowania tych dwu zwyczajów pisownianych. Takie odmienne podejście do alografów grafemów spółgłosek miękkich tworzących korelację miękkości z odpowiednimi twardymi, czyli {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'}, {ń}, {k'}, {g'}, i do alografów grafemów spółgłosek środkowojęzykowych, których cechami relewantnymi oprócz miękkości jest miejsce i sposób artykulacji, jest właściwością polskich średniowiecznych rękopisów¹⁸⁸. Uwagi te w mniejszym stopniu odnoszą się do systemu w *Używ*, który ogranicza zakres użycia grafii diakrytycznej do oznaczania grafemu {ń} w pozycji przed {T/#}.

Ze względu na specyfikę w oznaczaniu grafemów spółgłosek środkowojęzykowych sposób realizacji miękkości omówiony zostanie w dwu grupach: 1. grafemy spółgłosek wargowych oraz grafemy spółgłosek tylnojęzykowych; 2. grafemy spółgłosek środkowojęzykowych.

We wszystkich paleotypach grafemy {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'}, {k'}, {g'} w pozycji przed grafemem {i} realizowane są bezwyjątkowo jako fonografy pozycyjne „p//b//w//f//m//k//g{i}”, np.: *Używ*: mowili 89v, nogi 89v; *Wżyw* zbawić 6v, wślytkich 123v; *March*: biyelś 3v, łupi 3v, *Eccl*: kupki 3v, widząc 4r; *Hist*: mārśałkowi A3v, pirwśje A3v; *August*: mnogim 4, wybiyał 7.

Używ

Diakrytem alografów grafemów {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'}, {k'}, {g'}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i} jest 497 razy litera *i* (100%)¹⁸⁹, np.:

miała 2r, wielmi 47r, niebieśkiego 88r, biodra 89v, vcirpiiał 90r, nąpiękniefśy 132r, gielki 132v, piekielné 173v, ogień 175v, święty 175v.

b) w pozycji przed {#}, czyli przed spacją¹⁹⁰, jest 1 raz kreska nad literą ' (100%): śiedm 2r.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'}, {k'}, {g'} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 31 razy (100%), „bi{(A-i)}” – 56 razy (100%), „wi{(A-i)}” – 250 razy (100%), „mi{(A-i)}” – 114 razy (100%), „ki{(A-i)}” – 39 razy (100%), „gi{(A-i)}” – 7 razy (100%), „m{#}” – 1 raz (100%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'} wynosi 100%.

Diakrytem alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest: – 617 razy litera *i* (96,71%), np.:

kościol 2r, ziemi 3r, niechęć 3v, niewieście 46r, dziękuię 88r, naleziona 89r, śiádl 89v, śie 131r, śądzie 132r, śiedzieli 175v;

¹⁸⁸ Zwrócił na to uwagę M. Cybulski (M. Cybulski, op. cit., s. 75).

¹⁸⁹ Brak przykładów na realizację grafemu {f'} w tej pozycji.

¹⁹⁰ W tej pozycji mogą wystąpić warianty tekstowe jedynie grafemów {p'}, {b'}, {v'}, {f'}, {m'}.

– 21 razy połączenie liter *ij*¹⁹¹ (3,29%), np.:
przełtanijá 3r, wonijá 3r, pienijé 3v, polepłšenijé 46r, okrałšenije 47r,
rołtanije 88r, wolanijé 132v, odzienijé 133r, widzenijé 133r, zełłanijé
175r;

b) w pozycji przed grafemem {i} jest 265 razy zerowy znak graficzny, np.:
czynila 2r, zimno 3r, panij 45v, ołtrołci 47r, trzcinę 47r, rodzi 90r, łinołciá
131v, godziny 131v, ołtatnijm 132v, prołila 174v;

c) w pozycji przed grafemem {(T_{pal}//#)}, czyli przed grafemem spółgłoski palatnej lub przed spacją, jest:

– 385 razy zerowy znak graficzny (96,01%), np.:

milowatz 2r, bytz 2r, połłułšenłtwa 2r, káźni 4r, ludźmi 45v, ijżes 46r,
dołytz 47r, bądż 88r, łmiertż 89r, zwięk 175v;

– 16 razy kreska nad literá¹⁹² (3,99%), np.:

kapłańcy 4r, połłułšeńłtwa 46r, panieńłkié^o 88r, náń 89v, mlodzieńtż 131r,
dzień 131v, nadeń 174r, dzień 175r, ogień 175v, podobieńłtwie 175v.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ź}, {ń} wobec alografów innych grafemów równy jest 68,87% (898 : 406).

Fonografy pozycyjne: „łi{(A-i)}” – 126 razy (100%), „zi{(A-i)}” – 10 razy (100%), „tzi{(A-i)}” – 105 razy (96,33%), „dzi{(A-i)}” – 95 razy (100%), „ł{i}” – 19 razy (100%), „ź{i}” – 2 razy (100%), „c{i}” – 90 razy (96,77%), „dz{i}” – 31 razy (100%), „n{i}” – 123 razy (100%), „ł{(T_{pal}//#)}” – 218 razy (100%), „z{(T_{pal}//#)}” – 15 razy (100%), „tz{(T_{pal}//#)}” – 142 razy (99,3%), „dz{(T_{pal}//#)}” – 9 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „ni{(A-i)}” – 277 razy (92,95%), „ń{(T_{pal}//#)}” – 16 razy (94,12%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „nij{(A-i)}” – 21 razy (7,05%), „ci{(A-i)}” – 4 razy (3,77%), „tz{i}” – 3 razy (3,23%), „c{(T_{pal}//#)}” 1 raz – (0,7%), „n{(T_{pal}//#)}” 1 raz (5,88%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ź}, {ń} wynosi 96,33% (1260 : 48).

WŻyw

Diakrytem alografów grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m}, {k}, {g} w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 546 razy litera *i* (99,45%), np.:

człowiecze 5v, bogiem 7r, kiedy 45v, mię 45v, drugiego 46v, mieć 90v,
niebiełka 123v, tobie 124r, ofiárowáła 124v, potępienia 125r;

– 3 razy litera *y* (0,55%):

zwyelkim 123v, żyemyęś 124r, tobye 124r,

¹⁹¹ Dotyczy tylko alografu grafemu {ń}.

¹⁹² Dotyczy tylko alografu grafemu {ń}.

Brak przykładów na realizację tekstową tych grafemów przed przed {#}, to jest przed spacją¹⁹³.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m}, {k}, {g} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 22 razy (100%), „bi{(A-i)}” – 41 razy (97,62%), „wi{(A-i)}” – 339 razy (99,71%), „fi{(A-i)}” – 2 razy (100%), „mi{(A-i)}” – 74 razy (98,67%), „ki{(A-i)}” – 64 razy (100%), „gi{(A-i)}” – 4 razy (100%).

Alografy tekstowe sekundarne: „by{(A-i)}” – 1 raz (2,38%), „wy{(A-i)}” – 1 raz (0,29%), „my{(A-i)}” – 1 raz (1,33%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m} wynosi 99,45% (546 : 3).

Diakrytem alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest: – 469 razy litera *i* (81%), np.:

Ńie 6r, wyrwanie 7v, Ńiostrą 44v, ciebie 88r, wwlóczenie 89r, niebą 123v, ciálą 123v, mądroŃcią 124r, ciebie 124v, koŃcioł 125r;

– 3 razy litera *y* (0,52%):

nyebo 123v, Ńlykowánye 124r, ćirnya 124r;

– 105 razy litera *i* oraz kreska nad literą podstawową (18,13%), np.:

orędzie 5v, dziewko 6r, źiemii 6r, bårźiey 7r, dźiŃia 7r, bęđdzie 7v, dźiatek 45v, niewźiąwŃy 45r, dźiewicą 90r, gđdzie 123v;

– 2 razy litera *y* oraz kreska nad literą podstawową (0,35%):

Ńcyagnęłá 124r, źyemyęŃ 124r;

b) w pozycji przed grafemem {i} jest:

– 125 razy kreska nad literą (60,1%), np.:

porodźicielká 6v, ludźii 7v, ślicznoŃci 8v, proŃić 44v, kuŃicie 45v, dziećii 45v, Ńiniáło 88r, Ńirot 124v, częćii 124v, poraźiła 124r;

– 83 razy zerowy znak graficzny (39,9%):

nádnimi 5v, DziŃia 7v, wczynił 44v, nápełnił 44v, zwolenicy 45r, winnice 45r, nikogo 45v, nim 87v, czynił 89r, boleŃci 124v;

c) w pozycji przed grafemem {(T_{pal}//#)}, czyli przed grafemem spółgłoski palatalnej lub przed spacją, jest:

– 135 razy zerowy znak graficzny (35,81%), np.:

Ńwięto 6v, rádoŃcią 7r, myŃlić 7v, Ńwięto 8v, koŃcioł 45v, byŃcie 45r, cieieŃni 45v, doŃyc 88v, mowic 90v;

– 242 razy kreska nad literą (64,19%), np.:

wźrzeli 6r, bąđź 6v, zromięźliwoŃć 8v, wyŃcie 45v, weźmi 89r, coŃ 89r, Ńpiewáli 124v, ábyŃ 124v, zácmiłá 124v.

¹⁹³ W tej pozycji mogą wystąpić warianty tekstowe jedynie grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m}.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń} wobec alografów innych grafemów równy jest 99,83% (1162 : 2).

Fonografy pozycyjne: „łi{(A-i)}” – 99 razy (98,02%), „ci{(A-i)}” – 127 razy (100%), „dzi{(A-i)}” – 92 razy (98,92%), „ni{(A-i)}” – 242 razy (98,78%), „ś{i}” – 8 razy (100%), „ż{i}” – 1 raz (100%), „ć{i}” – 75 razy (98,68%), „dź{i}” – 41 razy (97,62%), „n{i}” – 81 razy (100%), „ś{#}” – 47 razy (97,92%), „ż{(T_{pal}//#)}” – 15 razy (100%), „ć{(T_{pal}//#)}” – 110 razy (99,21%), „dź{(T_{pal}//#)}” – 7 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „zi{(A-i)}” – 12 razy (92,31%), „ł{T_{pal}}” – 132 razy (67,69%), „ń{T_{pal}//#}” – 16 razy (94,12%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „si{(A-i)}” – 1 raz (0,99%), „sy{(A-i)}” – 1 raz (0,99%), „zy{(A-i)}” – 1 raz (7,69%), „dzi{(A-i)}” – 1 raz (1,08%), „ny{(A-i)}” – 3 razy (1,22%), „ś{T_{pal}}” – 63 razy (32,3%), „s{#}” – 1 raz (2,08%), „c{i}” 1 raz (1,32%), „dz{i}” – 1 raz (2,38%), „c{(T_{pal}//#)}” 2 razy – (0,79%), „n{(T_{pal}//#)}” 1 raz (5,88%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń} wynosi 93,72% (1089 : 73).

March

Diakrytem alografów grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}, {k̇}, {ġ} w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 60 razy litera *i* (75,95%), np.:

miedzy 3r, odpowieday 3r, niewiały 3r, śpiewa 3r, lepiej 3r, bieli 3r, kiedy 3r, białym 3v, niewiadomie 3v, takie 3v;

– 19 razy litera *y* (24,05%):

powyedz 2v, nyewyąftę 3r, wyernego 3r, niewyąfta 3r, byały 3r, nyewoli 3v, przyrodzeniu 3v, człowyek 3v, mye 3v, myotły 3v.

Brak przykładów na realizację tekstową tych grafemów przed {#}, to jest przed spacją.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}, {k̇}, {ġ} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 8 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „bi{(A-i)}” – 6 razy (85,71%), „wi{(A-i)}” – 29 razy (72,5%), „mi{(A-i)}” – 8 razy (61,53%), „ki{(A-i)}” – 6 razy (75%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „by{(A-i)}” – 1 raz (14,29%), „wy{(A-i)}” – 11 razy (27,5%), „my{(A-i)}” – 5 razy (39,47%), „ky{(A-i)}” – 2 razy (25%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}, {k̇}, {ġ} wynosi 75,95% (60 : 19).

Diakrytem alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

- 45 razy litera *i* (41,67%), np.:
 [kądęscie 2v, zedwunałcie 2v, ciąłá 3r, nie 3r, wułciech 3r, niezdradzay 3v,
 [chytrołcią 3v, [ie 3v, cie 3v, vcierałł 3v;
- 34 razy litera *y* (31,48%):
 dwunałcye 2v, cye 3r, vcyeka 3r, [ye 3r, [yeie 3v, [yedzący 3v, myełcye
 3v, nyewoli 3v, nyepotrzeb 3v, przyrodzenyu 3v;
- 14 razy litera *i* oraz kreska nad literą podstawową (12,96%), np.:
 Gdzie 3r, odpowiedział 3r, niewiełciey 3r, koziłek 3r, będziełł 3r, [ędzia
 3v, wodzie 3v, dźiałáłł 3v, niewnidzie 3v, ziemie 3v;
- 14 razy litera *y* oraz kreska nad literą podstawową (12,96%):
 odpowiedział 2v, dzyecyę 3r, Gdzye 3r, będye 3v, żyemi 3r, niebędye
 3v, dzyáłác 3v, [ędzyemu 3v, dzyála 3v, wzyemyę 3v;
- 1 raz kreska nad literą podstawową (0,93%):
 mierżony 3v.

b) w pozycji przed grafemem {i} jest:

- 43 razy kreska nad literą (74,14%), np.:
 porodził 2v, 2v, porodziłá 3r, 3r, chwycichę 3r, cy 3r, nići 3v, nieprzećiw
 3v, nośić 3v, przedziwny 3v;
- 15 razy zerowy znak graficzny (25,86%):
 porodzył 2v, rozładził 3r, niegoni 3r, známienity 3r, niżli 3r, gánił 3v, niko-
 go 3v, zmłodołci 3v, niewnidzie 3v, nići 3v;

c) w pozycji przed grafemem {(T_{pal}//#)}, czyli przed grafemem spółgłoski palat-
 talnej lub przed spacją, jest:

- 17 razy zerowy znak graficzny (48,57%), np.:
 [kądęscie 2v, mądrolć 3r, wułciech 3r, [piewa 3r, zedwunałcye 2v, nie-
 wiełciey 3r, złołć 3v, [świętych 3v, myełcye 3v, młodołci 3v;
- 18 razy kreska nad literą (51,43%), np.:
 iżeś 3r, áczkolwieś 3r, mądrolć 3r, być 3r, złołć 3v, dołjić 3v, Czełć 3v,
 dzyáłác 3v, idź 3v, nośić 3v.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ź}, {ń} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „ś{i}” – 1 raz (100%), „ź{i}” – 1 raz (100%), „n{i}” – 12 razy (100%), „ź{(T_{pal}//#)}” – 3 razy (100%), „ś{#}” – 2 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „[y{(A-i)}” – 15 razy (65,22%), „[i{(A-i)}” – 2 razy (40%), „[y{(A-i)}” – 2 razy (40%), „ci{(A-i)}” – 11 razy (61,11%), „dži{(A-i)}” – 12 razy (50%), „dzy{(A-i)}” – 12 razy (50%), „ni{(A-i)}” – 26 razy (68,42%), „ć{i}” – 7 razy (87,5%), „[T_{pal}]” – 16 razy (94,12%), „ć{(T_{pal}//#)}” – 14 razy (87,5%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „[i{(A-i)}” – 8 razy (34,78%), „[i{(A-i)}” – 1 raz (20%), „cy{(A-i)}” – 7 razy (38,89%), „ny{(A-i)}” – 12 razy (31,58%), „c{i}” – 1 raz (12,5%), {ć} ⇒ „dź{(T_{pal}//#)}” – 2 razy – (12,5%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń} wynosi 81,44% (136 : 31).

Eccl

Diakrytem alografów grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}, {k̇}, {ġ}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:
– 98 razy litera *i* (84,48%), np.:

pamiętká 2v, także 3v, śpiewaki 3v, śobie 3v, pieniądzom 12v, drogiey 12v, vbogiego 12v, niebie[cy 13v, wiec 13v, człowiek 14r;

– 18 razy litera *y* (15,52%):

przemynnego 2v, śwyátá 2v, człowyek 2v, śoby 3r, wyele 3r, śluźby 3v, tákyez 3v, człowyek 4r, rozmawyałem 4r, myáto 12v;

b) w pozycji przed {#}, czyli przed spacją¹⁹⁴, jest 3 razy kreska nad literą (100%):

śiedṁ 13v, ośṁ 13v, Odyń 14r.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}, {k̇}, {ġ} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 6 razy (100%), „gi{(A-i)}” – 3 razy (100%), „ṁ{#}” – 3 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „bi{(A-i)}” – 5 razy (55,56%), „wi{(A-i)}” – 53 razy (85,48%), „mi{(A-i)}” – 27 razy (90%), „ki{(A-i)}” – 4 razy (66,67%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „by{(A-i)}” – 4 razy (44,44%), „wy{(A-i)}” – 9 razy (14,52%), „my{(A-i)}” – 3 razy (10%), „ky{(A-i)}” – 2 razy (33,33%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ} wynosi 84,87% (101 : 18).

Diakrytem alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:
– 138 razy litera *i* (82,63%), np.:

przemienie 2v, nie 2v, zaśie 2v, śie 2v, ciężko[ścią 3r, obficie 3r, czá[śiech 13v, roz[śiewa 13v, żywocie 14r, chocia 14r;

– 29 razy litera *y* (17,37%):

nyemożne 2v, śye 2v, náuczenye 3r, vmyenye 3r, cyáto 3v, dnyow 3v, śtworzycyelá 4r, cyemno[ści 4r, śkazánye 13v;

– 45 razy litera *i* oraz kreska nad literą podstawową (22,39%), np.:

ziemiá 2v, dzieiá 3r, ludźie 3r, będzi 4r, widziałem 12v, przywiedzie 14r, śiey 14r, ziemi 12v, náleżion 12v, ziemię 13v;

– 7 razy litera *y* oraz kreska nad literą podstawową (3,48%):

dzyeią 3r, Widzyiałem 3r, nádzyiałem 3v, zdzyiałem 3v, vdzyiałá 4r, przyśyęgá 4r, dzyecięciu 12v;

¹⁹⁴ W tej pozycji mogą wystąpić warianty tekstowe jedynie grafemów {ṗ}, {ḃ}, {v̇}, {ḟ}, {ṁ}.

b) w pozycji przed grafemem {i} jest:

– 46 razy kreska nad literą (58,23%), np.:

márnoŕćy 2v, záchodzi 2v, wychodźiły 2v, obroćył 3v, náŕádzíteł 3v, śiłe 12v, ŕkázicielką 12v, przenośi 13r, wkaśi 13r, pośileniu 13v;

– 33 razy zerowy znak graficzny (41,77%):

nic 2v, áni 2v, wchćywoŕci 2v, nim 3r, bronit 3v, nagromadziłem 3v, wnic 4r, gnuŕnoŕci 12v, zbytnim 13v, dni 14r;

c) w pozycji przed grafemem $\{(T_{\text{pal}}/\#\}$ }, czyli przed grafemem spółgłoski palatalnej lub przed spacją, jest:

– 66 razy zerowy znak graficzny (43,14%), np.:

ŕwyátá 2v, Oświeca 2v, napoŕlednieŕŕych 3r, opátznoŕć 3r, zciężkoŕcią 3r, ŕŕalonoŕcy 3v, ŕpiewaki 3v, ieŕli 4r, pilnoŕć 4r, wciemnoŕciach 4r;

– 87 razy kreska nad literą (56,86%), np.:

ŕlońcem 2v, ŕŕukác 3r, vmyśle 3r, czeladź 3v, śmiech 3v, światłoŕć 4r, wŕrzałem 4r, weń 13r, źle 14r, chodź 14r.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ź}, {ń} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „zi{(A-i)}” – 7 razy (100%), „ś{i}” – 6 razy (100%), „ni{i}” – 30 razy (100%), „ź{(T_{pal}/#)}” – 4 razy (100%), „ć{i}” – 47 razy (100%), „dź{i}” – 2 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „i{(A-i)}” – 33 razy (78,57%), „ci{(A-i)}” – 21 razy (84%), „dzi{(A-i)}” – 37 razy (86,05%), „ni{(A-i)}” 84 razy (82,35%), „ć{i}” – 29 razy (93,55%), „dź{i}” – 11 razy (91,67%), „ŕ{(T_{pal})}” – 66 razy (79,51%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „y{(A-i)}” – 7 razy (16,67%), „śi{(A-i)}” – 1 raz (2,38%), „śy{(A-i)}” – 1 raz (2,38%), „cy{(A-i)}” 4 razy (16%), „dzy{(A-i)}” – 6 razy (13,95%), „ny{(A-i)}” 18 razy (17,65%), „ci{i}” 2 razy (6,45%), {ć} ⇒ „dz{i}” 1 raz – (8,33%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ź}, {ń} wynosi 94,97% (755 : 40).

Hist

Diakrytem alografów grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m}, {k}, {g}

a) w pozycji przed grafemem $\{(A-i)\}$, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 61 razy litera *i* (100%), np.:

mierze A3v, wiátr A3v, wierzę A3v, drugiego A3v, páńŕkiew A3v, ŕćirpieć A3v, tobie A3v, tákie 4v, bogiem A4v, potrzebie B1r.

Brak przykładów na realizację tekstową tych grafemów przed przed {#}, czyli przed spacją.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {p}, {b}, {v}, {f}, {m}, {k}, {g} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%. Równy on jest stopniowi normalizacji oznaczania ich miękkości.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 1 raz (100%), „bi{(A-i)}” – 9 razy (100%), „wi{(A-i)}” – 30 razy (100%), „mi{(A-i)}” – 17 razy (100%), „ki{(A-i)}” – 2 razy (100%), „gi{(A-i)}” – 2 razy (100%).

Diakrytem alografów grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 87 razy litera *i* (75%), np.:

Ńie A3v, bieŃiedzie A4r, Ńiedli A4r, poŃiedzenie A4v, mowcie A4v, goŃciu A4v, ciebie A4v, bierzociem B1r, przyiacielom B1r, chocia B1r;

– 1 raz litera *y* (0,86%):

poŃyedzenie A4v;

– 27 razy litera *i* oraz kreska nad literą podstawową (23,28%), np.:

będzieŃlli A3v, poydzie A3v, ludzie A3v, goŃpodzie A4r, widziało A4v, gdzie A4v, młodziencá A4v, wdziecznie B1r, poŃiedziawŃŃy B1r, dziekiuie B1r;

– 1 raz litera *y* oraz kreska nad literą podstawową (0,86%):

poŃyedzenie A4v;

b) w pozycji przed grafemem {i} jest:

– 25 razy kreska nad literą (59,52%), np.:

ktorychci A3v, ci A3v, nielutoŃciwie A3v, przeciw A3v, znędzić A3v, rádził A3v, ludzi A4r, idziŃŃ A4v, czci A4r, porádzicie B1r;

– 17 razy zerowy znak graficzny (40,48%), np.:

przyiaźni A3v, námienił A3v, vczynić A3v, nim A3v, Oni A4v, wyniŃć A4v, nigdy A4v, iedni B1r, táiemnicę B1r, jni B1r;

c) w pozycji przed grafemem {(T_{pal}//#)}, czyli przed grafemem spółgłoski palatalnej lub przed spacją, jest:

– 22 razy zerowy znak graficzny (26,19%), np.:

miŃoŃć A3v, przyŃć A3v, SŃczęŃcia A4r, czeŃć A4r, ieŃli A4r, rozmyŃl A4r, ŃadliwoŃć A4v, goŃciu A4v, zwieŃć B1r, przyŃć B1r;

– 62 razy kreska nad literą (73,81%), np.:

nieczyń A3v, być A3v, mieŃce A3v, źle A3v, wźrzał B1r, Ńwieboda A4r, wŃiegięć A4v, iżeŃ A4v, młodziencá A4v, rozmyŃláć B1r.

Fonografy pozycyjne: „Ńi{(A-i)}” – 23 razy (95,83%), „ci{(A-i)}” – 14 razy (100%), „dzi{(A-i)}” – 27 razy (100%), „ni{(A-i)}” – 50 razy (98,04%), „ć{i}” – 13 razy (100%), „dź{i}” – 12 razy (100%), „n{i}” – 17 razy (100%), „ć{i}” – 41 razy (100%), „dź{i}” – 1 raz (100%), „ź{(T_{pal}//#)}” – 4 razy (100%), „ń{(T_{pal}//#)}” – 5 razy (100%), „ś{#}” – 3 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „Ń{T_{pal}}” – 22 razy (73,33%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „Ń{T_{pal}}” – 8 razy (100%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ż}, {ć}, {ź}, {ń} wynosi 96,67% (232 : 8).

August

Diakrytem alografów grafemów {*p*'}, {*b*'}, {*v*'}, {*f*'}, {*m*'}, {*k*'}, {*g*'}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 55 razy litera *i* (100%), np.:

mieć 3, mie 3, pielgrzymom 3, obiecał 4, wsobie 4, drapieżne 6, ábowiem 6, wielebnego 6, kiedy 6, sławie 7.

Brak przykładów na realizację tekstową tych grafemów przed przed {#}, czyli przed spacją.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {*p*'}, {*b*'}, {*v*'}, {*f*'}, {*m*'}, {*k*'}, {*g*'} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „pi{(A-i)}” – 5 razy (100%), „bi{(A-i)}” – 1 raz (100%), „wi{(A-i)}” – 32 razy (100%), „mi{(A-i)}” – 8 razy (100%), „ki{(A-i)}” – 4 razy (100%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {*p*'}, {*b*'}, {*v*'}, {*f*'}, {*m*'} wynosi 100%.

Diakrytem alografów grafemów {*s*'}, {*z*'}, {*c*'}, {*z*'}, {*n*'}

a) w pozycji przed grafemem {(A-i)}, czyli samogłoskowym różnym od {i}, jest:

– 116 razy litera *i* (88,55%), np.:

nie 3, sie 3, bociem 3, żywocie 4, świecie 4, cielesna 5, cielesne 5, powściąga 5, niebać 4, podniesienia 6;

– 9 razy litera *y* (6,87%):

oblicznye 4, Szcześnie 5, nychay 5, nychay 5, chełpienye 6, nyczyste 6, sye 3, 3, 5;

– 6 razy litera *i* oraz kreska nad literą podstawową (4,58%), np.:

ludziem 3, nádźiewaymy 4, wiedzieli 5, wdzięcznie 6, należion 6, naydziess 7;

b) w pozycji przed grafemem {i} jest:

– 40 razy kreska nad literą (60,61%), np.:

wstydzili 3, widzi 3, ludzi 3, chodźić 4, ćirpieć 4, wyrzući 5, cielesnie 5, vkuśili 5, prościć 5, śmiałości 6;

– 26 razy zerowy znak graficzny (39,39%), np.:

krzescjńńskim 4, gárdzi 3, dzisieyssego 3, domnimńńnia 3, bńńni 3, niźli 3, vczynić 4, jmieniem 4, nńńrodzeni 5, nic 6;

c) w pozycji przed grafemem {(T_{pal}//#)}, czyli przed grafemem spółgłoski palatalnej lub przed spacją, jest:

– 38 razy zerowy znak graficzny (26,19%), np.:

bńńdź 3, zńńsć 3, miłńńści 5, świńńtym 5, lubńńści 5, spńńkoyńńsć 5, mownńsć 5, wpsćiech 5, mńńrńńsć 6, zńńsćiwie 6;

– 88 razy kreska nad literą (73,81%), np.:

śmierć 3, świńńtńń 4, trzeźwńńsć 5, dotyńńkńńc 3, mieć 3, bńńdź 3, być 4, okrucyńństwu 5, piyńństwo 5, ińńsńńy 6.

Stopień opozycyjności alografów grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ż}, {ń} wobec alografów innych grafemów równy jest 100%.

Fonografy pozycyjne: „ci{(A-i)}” – 24 razy (100%), „ś{i}” – 2 razy (100%), „ć{i}” – 24 razy (96%), „n{i}” – 26 razy (100%), „ż{(T_{pal}//#)}” – 2 razy (100%), „ć{(T_{pal}//#)}” – 52 razy (100%).

Alografy tekstowe prymarne pozycyjne: „i{(A-i)}” – 15 razy (83,33%), „dzi{(A-i)}” – 5 razy (83,33%), „ni{(A-i)}” – 76 razy (92,68%), „dz{i}” – 14 razy (82,35%), „dz{(T_{pal}//#)}” – 3 razy (75%), „ń{(T_{pal}//#)}” – 5 razy (83,33%), „j{T_{pal}}” – 36 razy (58,06%).

Alografy tekstowe sekundarne pozycyjne: „jy{(A-i)}” – 3 razy (16,67%), „dzi{(A-i)}” – 1 raz (16,67%), „ny{(A-i)}” – 6 razy (7,32%), „c{i}” – 1 raz (4%), „dz{i}” – 3 razy (17,65%), „dz{(T_{pal}//#)}” – 1 raz (25%), „n{(T_{pal}//#)}” – 1 raz (16,67%), „ś{T_{pal}}” – 26 razy (41,94%).

Stopień normalizacji tekstowej realizacji grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ż}, {ń} wynosi 87,12% (284 : 42).

Oznaczanie miękkości spółgłosek jest właściwością wszystkich paleotypów. Wykorzystują one w tym celu zarówno tradycyjną grafie złożoną, jak i nowoczesną grafie diakrytyczną. Pewną odmiennością na tle druków Wietorowych charakteryzuje się *Używ*. Uogólniając, można powiedzieć, że system zaproponowany przez Jana Sandeckiego jest bardziej tradycyjny – cechuje go przewaga grafii złożonej i ograniczony zakres użycia grafii diakrytycznej (tylko dwa alografy pozycyjne: „m{(T_{pal}//#)}” oraz „ń{(T_{pal}//#)}”), co w efekcie nie wystarcza, aby należycie przeciwstawić sobie na płaszczyźnie tekstu alografy grafemów {ś}, {ź}, {ć}, {ż} w pozycji przed spacją (homografy: „s”, „z”, „tz”, „dz”). Z drugiej jednak strony konsekwencja w przeprowadzeniu tego, jak się okazuje nie w pełni wystarczającego pomysłu ortograficznego jest znaczna, (litera *i* jako niemal niewariantywny diakryt w złożeniach z literami oznaczającymi konkretne spółgłoski miękkie – jego niezbyt liczny wariant *ij* jest graficznym zapożyczeniem czeskim – brak diakrytu *y*, mającego średniowieczną proveniencję). Jeśli zwrócimy uwagę, że w drukach czeskich właśnie diakryt *i* służył do oddawania grafemów spółgłosek miękkich¹⁹⁵, to taki stan rzeczy musimy uznać za uleganie Jana Sandeckiego graficznym wpływom czeskim. Wpływem czeskim podyktowane jest też niewątpliwie poniechanie opozycji między alografami grafemów głosek środkowojęzykowych (poza {ń}, które znane było językowi czeskiemu i podobnie jak w *Używ* oznaczane było jako „ń”¹⁹⁶) w pozycji przed spółgłoską i spacją. Było to rozwiązanie nienowoczesne, właściwe także polskim rękopisom. Język czeski tych spółgłosek nie miał, a paralelne ich odpowiedniki Czesi zapisywali alografami nie diakrytowanymi. Brak znaku diakrytycznego (np. kreski, kropki) nie koniecznie trzeba tłumaczyć względami technicz-

¹⁹⁵ J. Porák, op. cit., s. 33, 27.

¹⁹⁶ Z kreską bądź haczykiem (ibidem, s. 30).

nymi, ekonomicznymi¹⁹⁷, a to choćby dlatego, że znalazła się czcionka dla tak rzadko występującego grafemu {*ṁ*} w pozycji przed spacją.

Rozwiązania te, choć upodabniają *Używ* do druków czeskich, pozostają jednak w zgodzie z polską graficzną tradycją średniowiecza.

System oznaczania miękkości spółgłosek wdrożony w oficynie Wietora charakteryzuje się upowszechnieniem znaku diakrytycznego (kreski nad literą). To rozwiązanie pojawia się obok tradycyjnego – grafii złożonej (przeważa tu diakryt *i*, ale nie brakuje także średniowiecznego *y*, zwłaszcza w *March, Eccl*). Te dwa systemy mają wyznaczone zakresy występowania, niekiedy nakładają się na siebie. Grafia złożona posłużyła do oznaczenia grafemów spółgłosek wargowych, tylnojęzykowych oraz {*ć*} w pozycji przed grafemem samogłoski różnej od {*i*}. Grafia diakrytyczna wykorzystana została do oznaczania grafemów {*ṁ*}, {*ń*}, {*ś*}, {*ć*}, {*ź*}, {*ż*} w pozycji przed grafemem spółgłoski bądź spacją. W reprezentowanym w tych drukach systemie ortograficznym widać dążność do wypracowania dla grafemów spółgłosek środkowojęzykowych fonografów niezależnych od pozycji, kontekstu graficznego. Stworzono polskie litery *ś*, *ź*, *ć*, *ń* (może na wzór czeskiego *ň*), które w pewnych kontekstach są alografami, w innych służą do konstruowania alografów pozycyjnych w połączeniu z innymi literami. Powstają więc połączenia „dź” oraz w pozycji przed {(A-i)}: „źi{(A-i)}” (obok „ży{(A-i)}”), „dźi{(A-i)}” (obok „dży{(A-i)}”), „śi{(A-i)}” (obok „śy{(A-i)}”), „ńi{(A-i)}”, „ly{(A-i)}”). Stopień normalizacji tych alografów jest niejednakowy.

9. GRAFEM {t}

Śladem tradycji rękopisów nawiązującym do graficznych reguł łacińskich¹⁹⁸ jest odnotowany w *March* alograf „th”¹⁹⁹ realizujący grafem {t}.

March

Grafem {t} realizowany jest 132 razy, w tym jako:

– fonograf „t” 130 razy (98,48%), np.:

ty A2v, tedy A2v, Márchołt A2v, niewiá[*t*omá A3r, w[*t*lytki A3r, *t*ák A3r, ief*t* A3v, *t*ák*e* A3v, *c*zę*t*o A3v, *t*ego A3v;

¹⁹⁷ Diakrytowaną czcionkę służącą oznaczaniu głosek polskich łatwo można było uzyskać, przerabiając nieznacznie pozostającą w komplecie drukarskim czcionkę alfabetu łacińskiego używaną do abrewiacji. Wystarczyło na przykład usunąć z matrycy jedną z dwu kropek takiej czcionki, by uzyskać alograf oznaczający grafem spółgłoski środkowojęzykowo-podniebiennej (W. Wydra, W. R. Rzepka, op. cit., s. 271-272).

¹⁹⁸ W *Psalterzu floriańskim* „th” występuje tylko w nazwie własnej przejętej z łaciny (M. Cybulski, op. cit., s. 69). Nie można wykluczyć także wpływu grafii niemieckiej (Z. Klimek, op. cit., s. 19).

¹⁹⁹ Zapis ten sporadycznie występuje między innymi w księgach miejskich Tarnowskich Gór (A. Kowalska, *Język polski w szesnastowiecznych Księgach miejskich Tarnowskich Gór*. Wrocław 1970, s. 19).

– alograf sekundarny „th” 2 razy (1,52%):

thwoich A2v, thobie A2v.

W pozostałych drukach grafem {t} realizowany jest bezwyjątkowo (100%) fonografem „t”, np.:

Używ

ktoraby 2r, wślytek 2r, tak 2r, stroż 3r, rośpułności 45v, iełt 46v, pułtelniki 47v, przekłety 90v, przełtál 90v, tobie 90v;

Wżyw

ktorego 6v, świętego 6v, który 6v, żywot 6v, towaryśmi 7r, łtego 7r, ołtrołci 7v, ták 7v, ciotkę 7v, ciotuchno 7v;

Eccl

vżyteczno 3v, żywotá 3v, którzy 3v, łpárzył 4r, iełt 4r, łtworzycyelá 4r, łłhaleńłtwo 4r, wślytki 4r, myáłto 12v, vtráci 12v;

Hist

iełt A3v, letni A3v, Wślytko A3v, pozyteczno A3v, tákó A3v, ktoremu A3v, nielutołciwie A3v, telko A3v, mnołtwo A3v, krotko A3v;

August

modlitw 3, światá 4, tego 4, złotá 4, ktore 4, iest 5, krzest 5, świętim 5, tákó 6, rostyrki 6.

IV. Zakres i tendencje normalizacyjne grafii polskiej w początku XVI wieku

Wyniki przeprowadzonej analizy pozwalają po pierwsze określić zakres wariantowości na płaszczyźnie graficznej paleotypów z uwzględnieniem stratyfikacji zasobu wariantów pod względem zarówno chronologicznym, jak i genetycznym (oddziaływanie obcych wzorów graficznych), po drugie ocenić stopień normalizacji grafii poszczególnych tekstów, po trzecie ocenić stopień funkcjonalności poszczególnych systemów graficznych.

Inwentarz wariantów graficznych (alografów) grafemów oraz ich frekwencja w poszczególnych paleotypach, przedstawione w tabeli 1., pozwalają stwierdzić, że graficzne rozwiązania w *March*, *Eccl*, *Hist* i *August* są generalnie identyczne z propozycją normatywną *WŻyw*. W pełni uzasadnionym więc wydaje się twierdzenie, że w latach 1521 i 1522 powstały dwa niezależne od siebie, różne, ale wewnętrznie spójne systemy graficzne – system Jana Sandeckiego i system drukarni Wietorowej, a więc tym same wykształciły się dwie normy partykularne²⁰⁰. Nie będzie więc nadużyciem, jeśli uwagi natury ogólniejszej, odnoszące się do *WŻyw*, zostaną przeniesione na pozostałe teksty drukarni Wietorowej.

W strukturze poszczególnych systemów graficznych ze względu na frekwencję uwidaczniają się dwie zasadnicze warstwy wariantów: 1. warianty tworzące normę tekstu; 2. warianty nie wchodzące w skład normy tekstu, zarówno wspólne poszczególnym tekstom, jak i im tylko właściwe, charakteryzujące specyfikę poczyznań normatywnych redaktorów; w tym także warianty marginalne, będące refleksem dawnej normy, śladem tradycji rękopiśmiennej, niekiedy biernie przeniesionej do druku przez redaktorów.

Normę tekstu tworzą przede wszystkim warianty, które charakteryzują się stanem pełnej normalizacji, czyli zyskały przynajmniej 95% użycie w tekście, ale także

²⁰⁰ M. Borecki, *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku na przykładzie oboczności pierwszy // pierwszy*. Kraków 1974, s. 8.

warianty cechujące się stanem niepełnej normalizacji (75% – 94% użyć)²⁰¹, jako że odzwierciedlają krystalizację nowej normy lub zachwianie normy tradycyjnej. Właściwości tych dwu typów wariantów, które nazwę normotwórczymi, dostarczają danych kwantytatywnych – pozwalających określić ich stopień normalizacji, jak i jakościowych – pozwalających wskazać na charakter normy tekstu w odniesieniu chronologicznym i genetycznym.

W grupie wariantów zarówno normotwórczych, jak i pozostających poza normą, wspólnych obu systemom graficznym znalazły się przede wszystkim rozwiązania tradycyjne, będące pochodną trwającej przez cały okres staropolski adaptacji alfabetu łacińskiego do potrzeb polszczyzny, w mniejszym stopniu zaś rozwiązania nowatorskie.

1. WARIANTY WSPÓLNE OBU SYSTEMOM GRAFICZNYM

1. 1. Warianty normotwórcze

1.1.1. WARIANTY REPREZENTUJĄCE NORMĘ TRADYCYJNĄ O FREKWENCJI 95% – 100%

Tekstowa realizacja grafemów:

- {e} ⇒ „e” (obocznie: *UŻyw „é”*) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {o} ⇒ „o” (obocznie: *UŻyw „ó” ^ „u”*) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {u} ⇒ „{#}v{...}” ^ „{...-#}u{...}” [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {l} ⇒ „l” (obocznie: *WŻyw „li” ^ „ł”*) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {s} ⇒ „{(...-#)}{(*-T_{dzw})}” ^ „{(*//#)}s{#}” (obocznie: *UŻyw „{#}s{(...-T_{dzw})}”*; *UŻyw, WŻyw, March, Eccl „{(...-#)}z{(*-T_{dzw})}”*) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {š} ⇒ „š”²⁰² (obocznie: *WŻyw, March, Eccl, Hist „šh”*; *WŻyw „s”*, *March „š”*) [zbieżności: *Hist, August*; rozbieżności: *March, Eccl* niższa frekwencja – w przedziale 75% – 94% użyć];
- {z} ⇒ „dz” [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];

²⁰¹ Zaawansowanie procesu normalizacji przyjęto mierzyć odsetkiem użytych tekstowych. Taki postulat w odniesieniu do opisu wariantowości fleksji zgłosiła I. Bajerowa (I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*. „Język Polski” 60, 1980, s. 111). Tu posługuję się skalą zaproponowaną przez W. R. Rzepkę: do 50% – brak normy, od 51% do 74% wstępna normalizacja, od 75% do 94% niepełna normalizacja, powyżej 95% pełna normalizacja (W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI – XVII wieku*, op. cit., s. 18).

²⁰² W *UŻyw* w szczegółach: „{...}š{#}” ^ „{...}š{#}”.

– {ń} ⇒ „ni{(A-i)}”(// Używ „nij{A-i}”; WŻyw, *March, Eccl, Hist, August* „ny{(A-i)}”) ^ „n{i}” ^ „ń{T_{pal}//#}” (obocznie: Używ, WŻyw, *August* „n{T_{pal}//#}”) [zbieżności: *Hist*; rozbieżności: *March, Eccl, August* niższa frekwencja – w przedziale 75% – 94% użyc];

– {t} ⇒ „t” (// *March* „th”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*].

1.1.2. WARIANTY PROGRESYWNE²⁰³ O FREKWENCJI 95% – 100%

Tekstowe realizacje grafemów:

– {o} ⇒ „a” (obocznie: Używ „a”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];

– {e} ⇒ „e” (obocznie: Używ „e”; WŻyw „em”, „em”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];

– {y} ⇒ „y” (obocznie: Używ „ý”; Używ, WŻyw, *March, Eccl, Hist, August* „i”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];

– {ż} ⇒ „z” (homograf: Używ, WŻyw „z”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];

– {(V̇ // K̇) (A-i)} ⇒ „{V̇//K̇}i{A-i}” (obocznie: WŻyw, *March, Eccl* „{V̇//K̇}y{A-i}”) [zbieżności: *Hist, August*; rozbieżności *March, Eccl* niższa frekwencja – w przedziale 75% – 94% użyc].

Podobieństwo ujawnia się także wśród wariantów, które nie weszły w skład normy tekstu poszczególnych edycji *Żywota*, osiągając frekwencję między 50% a 74% użyc.

1.2. Warianty poza normą tekstu o frekwencji 50% – 74%, progresywne

Tekstowa realizacja grafemu {ż} ⇒ „dż”.

Do cech charakterystycznych dla normy tekstu poszczególnych edycji *Żywota* należą warianty zgodne co do jakości, ale rozbieżne co do frekwencji, oraz warianty

²⁰³ W odniesieniu do procesu normalizacji i jakości kształtującej się w jego wyniku normy W. Książek-Bryłowa proponuje mówić o wariantach progresywnych i regresywnych. Ze względu na frekwencję w tekście warianty progresywne mogą być wstępujące (wejściowe) – do 5% użyc, rozwojowe – od 5% do 40% użyc, dominujące – ponad 60% użyc, warianty regresywne zaś dominujące – ponad 60% użyc, zanikowe – od 40% do 5% użyc, reliktowe – poniżej 5% użyc. W paśmie od 40 do 60% użyc można mówić o wariantach równoważnych (W. Książek-Bryłowa, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*. W: T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*. Wrocław 1992, s. 173-175; także: W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego*. Lublin 1994, s. 143-147).

niezgodne co do jakości. Obydwie podgrupy stanowią o specyfice rozwiązań normatywnych poszczególnych redaktorów, a tym samym charakteryzują ich świadomą postawę normatywną.

2. WARIANTY ODDAJĄCE SPECYFIKĘ POSZCZEGÓLNYCH SYSTEMÓW GRAFICZNYCH

2.1. Warianty zgodne co do jakości, rozbieżne co do stopnia normalizacji

Tekstowa realizacja grafemu $\{z\} \Rightarrow „z”$ – w *UŻyw* stan niepełnej normalizacji, w *WŻyw* stan pełnej normalizacji (obocznie: *UŻyw* „j”, „s”, *WŻyw*, *Eccl* „j”) [zbieżności: *March*, *Eccl*, *Hist*, *August*].

2.2. Charakterystyczne dla poszczególnych systemów graficznych warianty normotwórcze

2.2.1. WARIANTY W *UŻyw*

2.2.1.1. Warianty o charakterze tradycyjno-regresywnym, o frekwencji 95% – 100%

Tekstowa realizacja grafemów:

- $\{a\} \Rightarrow „a”$ (obocznie: „á”);
- $\{i\} \Rightarrow „\{A\}y\{T//\#\}” \wedge „\{\dots\}i\{A\}” \Rightarrow$ *WŻyw* niższa frekwencja, w przedziale 50% – 74% użyć [zbieżności w stosunku do *WŻyw*: *March*, *Eccl*, *Hist*, *August*];
- $\{s\} \Rightarrow „\{\dots\}i\{A-i\}” \wedge „\{\dots\}i\{i\}” \wedge „\{\dots\}i\{T_{pal}\}”$ (obocznie: „\{\dots\}s\{\#\}”);
- $\{z\} \Rightarrow „\{\dots\}zi\{A-i\}” \wedge „\{\dots\}z\{i\}” \wedge „\{\dots\}z\{T_{pal}\}”$;
- $\{c\} \Rightarrow „\{\dots\}ci\{(A-i)\}” // „\{\dots\}tzi\{(A-i)\}” \wedge „\{\dots\}c\{i\}” // „\{\dots\}tz\{i\}” \wedge „\{\dots\}tz\{T_{pal}\}”$ (obocznie: „\{\dots\}tz\{\#\}” \wedge „\{\dots\}c\{\#\}”);
- $\{d\} \Rightarrow „\{\dots\}dzi\{(\dots-A_{przedn})\}” \wedge „\{\dots\}dz\{(i//T_{pal})\}”$ (obocznie: „\{\dots\}dz\{\#\}”).

2.2.1.2. Warianty o charakterze bohemizującym

2.2.1.2.1. Warianty o frekwencji 95% – 100%

Tekstowa realizacja grafemów:

- $\{c\} \Rightarrow „\{\dots\}tz\{(\dots-A_{przedn})\}”$ (obocznie: „\{\dots\}tz\{(\dots-A_{przedn})\}”) \wedge „\{\dots\}c\{A_{przedn}\}”;
- $\{c\} \Rightarrow „cZ”$;

2.2.1.2.2. Warianty o frekwencji 75% – 94%

Tekstowa realizacja grafemów:

- {ã} ⇒ „á” (// „aa”, „aá”) (obocznie: „a”);
- {é} ⇒ „é” (// „eé”, „ee”) (obocznie: „e”);
- {i} ⇒ „{j}j{...}” (obocznie: „{j}i(={ji}){...}” // {j}j(={ji}){...}”) ∧ „{(…-j)}i{...}” (obocznie: „{(…-j)}ij{...}” // „{(…-j)}ii{...}”).

2.2.2. WARIANTY W WŻyw

2.2.2.1. Warianty progresywne

2.2.2.1.1. Warianty o frekwencji 95% – 100%

Tekstowa realizacja grafemów:

- {a} ⇒ „á” (obocznie: *WŻyw, March, Eccl, August* „a”) [zbieżności: *Eccl, Hist*; rozbieżności: *March, August* niższa frekwencja, w przedziale 75% – 94% użyć];
- {ł} ⇒ „ł” (obocznie: *WŻyw, Eccl* „l”) [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {c} ⇒ „c” [zbieżności: *March, Eccl, Hist, August*];
- {ć} ⇒ „{…}ci{(A-i)}” (obocznie: *March, Eccl* „{…}cy{(A-i)}”) ∧ „{…}ć{i//T//#}” (obocznie: *WŻyw, March, Eccl, August* „{…}c{i//T//#}”) [zbieżności: *Hist, August*; rozbieżności: *March, Eccl* niższa fekwencja, w przedziale 75% – 94% użyć];
- {ź} ⇒ „{…}dzi{(A-i)}” (obocznie: *WŻyw, August* „{…}dzi{(A-i)}”; *March, Eccl* „{…}dży{(A-i)}”) ∧ „{…}dź{i//#}” (obocznie: *WŻyw, March, Eccl, Hist, August* „{…}dz{i//#}”) [zbieżności: *Hist*; rozbieżności: *Eccl, August* niższa frekwencja, w przedziale 50% – 74% użyć, *March* w przedziale 50% – 74% użyć].

2.2.2.1.2. Warianty o frekwencji 75% – 94%

Tekstowa realizacja grafemu

- {ś} ⇒ „{…}i{(A-i)}” (obocznie: *WŻyw, Eccl* „{…}śi{(A-i)}”; *WŻyw, Eccl, Hist* „{…}śy{(A-i)}”; *WŻyw* „{…}xi{(A-i)}”; *March, Eccl* „{…}ly{(A-i)}”; *August* „{…}sy{(A-i)}”) ∧ „{…}ś{i}” ∧ „{…}ś{#}” (obocznie: *WŻyw* „{…}s{#}”) ∧ „{…}i{T_{pal}}” (obocznie: *WŻyw* „{…}ś{T_{pal}}”) [zbieżności: *Eccl, Hist*; rozbieżności: *March, August* niższa frekwencja, w przedziale 50% – 74% użyć].

Te cechy swoiste dla normatywnych rozstrzygnięć właściwych poszczególnym redakcjom ujawniają się także wśród wariantów o frekwencji mniejszej niż 75%, które co prawda nie weszły w strukturę normy tekstu, ale były przedmiotem normatywnych zabiegów redaktorów.

2.3. Warianty marginalne, poza normą tekstu, ale będące przedmiotem zabiegów normalizacyjnych, o frekwencji do 50%

2.3.1. WARIANTY BOHEMIZUJĄCE

Tekstowa realizacja grafemu {ó} ⇒ „ó”;

– czeskie cytaty graficzne, nieuzasadnione funkcjonalnie (niekiedy zbieżne z tradycyjnymi polskimi rozwiązaniami rękopiśmiennymi): alografy „aa”, „aá”, „ee”, „eé”, „uo”, „uó”, „ý”, „{(...-j)}ij{...}” jako realizacja grafemu {i} w pozycji {(...-j)i...};

Na marginesie norm tekstu obu redakcji *Żywota* znalazły się formy osobliwe, nawiązujące do polskiej tradycji rękopiśmiennej, niektóre, być może, przeniesione do druku z rękopisu Baltazara Opeca, do którego trafiły z polskich manuskryptów będących podstawą kompilacji jego autorstwa. Część z nich wystąpiła zarówno w *UŻyw*, jak i w *WŻyw*, co potwierdzałoby taką ich proveniencję.

3. RELIKTOWE WARIANTY POZOSTAJĄCE POZA NORMĄ TEKSTU

3.1. Wspólne obu systemom graficznym

- homograf „{(...-j)}y{...}” realizujący grafem {i};
- homograf „i” realizujący grafem {y};

3.2. Warianty w *UŻyw*

- homograf „a” realizujący grafem {â};
- homograf „e” realizujący grafem {é};
- homograf „o” realizujący grafem {ó};
- homograf „l” realizujący grafem {ł};

3.3. Warianty w *WŻyw*

- homograf „a” realizujący grafem {a};
- zaniechanie opozycyjnej realizacji tekstowej grafemów {e} : {é}, {o} : {ó};
- użycie y jako diakrytu dla opozycyjnej realizacji tekstowej grafemów {m̂}, {p̂}, {b̂}, {v̂}, {f̂}, {ŝ}, {ẑ}, {ĉ}, {ĵ}, {ń̂}, {k̂}, {ĝ} w pozycji {T_{pal}(A-i)}, np. nyebo; – alograf „||h” realizujący grafem {š};

- zleksykalizowane graficzne cytaty średniowieczne: „gi” // „gy” jako realizacja grafemu {j} w pozycji {#ji#}”;
- „y” realizujące {#ji#} w funkcji spójnika;
- „li” realizujące grafem {l}.

Redaktorzy paleotypów, tworząc normy graficzne w przygotowywanych przez siebie tekstach, kształtowali normy partykularne drukarni, a co więcej mogli zdecydować o charakterze normy graficznej polszczyzny XVI wieku. Proces normalizacyjny polegający na eliminacji wariantów opozycyjnych tożsamy co do funkcji, a różnych co do formy, bądź na nadawaniu im nowych ściśle określonych funkcji w tekstach paleotypów ostatecznie doprowadził do powstania dwu systemów graficznych. Choć były one podobne pod względem stopnia zaawansowania normy – stopień zaawansowania normy systemu Jana Sandeckiego wynosi 86,56%, systemu wypracowywanego w drukarni Hieronima Wietora odpowiednio – *WŻyw* 89,63%, *Hist* 89,05%, *Eccl* 87,91%, *August* 86,69%, *March* 83,78%, różniły się jednak nie tylko pod względem zakresu normalizacji (na płaszczyźnie graficznej na 30 opisanych opozycji 13 wykazuje zbieżność, a 17 różni się efektem zabiegów normalizacyjnych, w tym 13 opozycji pod względem jakościowym), ale także pod względem funkcjonalności, to znaczy pod względem zdolności do adekwatnego oddawania w piśmie fonetycznej rzeczywistości polszczyzny. System wypracowany w drukarni Hieronima Wietora (najpełniej zrealizowany w *WŻyw*) uznać można za bardziej funkcjonalny aniżeli system Jana Sandeckiego.

Cechami specyficznymi systemu graficznego Jana Sandeckiego, przeciwstawiającymi go systemowi drukarni Wietora i w dużym stopniu przesądzającymi o jego mniejszej funkcjonalności, są:

- tendencja do graficznego przeciwstawiania sobie alografów tekstowych grafemów samogłosek pochylonych /â/, /é/, /ó/ i jasnych /a/, /e/, /o/ poprzez zastosowanie znaku diakrytycznego – kreski nad literą jako diakrytu alografów samogłosek pochylonych;

- pozostające w zgodzie z graficzną tradycją rękopisów polskich użycie jako diakrytu kombinacji liter (grafia złożona) lub kontekstu do opozycyjnej realizacji alografów tekstowych grafemów spółgłosek szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego (uwaga ta nie dotyczy alografu grafemu {ž} – „ż” oraz {č} – „cz”);

- użycie alografu „cz” będącego efektem skrzyżowania grafii złożonej z grafia diakrytyczną jako realizacji grafemu {č};

- pozostające w zgodzie z graficzną tradycją rękopisów polskich nienacechowanie alografów grafemów {l} i {ł};

- refleksy graficznej tradycji rękopisów: homograf „a” realizujący grafem {â}; homograf „e” realizujący grafem {é}; homograf „o” realizujący grafem {ó};

- nieuzasadnione funkcjonalnie graficzne cytaty czeskie, niekiedy zbieżne z tradycyjnymi polskimi rozwiązaniami rękopiśmiennymi: „aa”, „aá”, „ee”, „eé”, „uo”, „uó”, „ý”, „{(...-j)}ij{...}”.

Cechami specyficznymi systemu graficznego drukarni Wietora, przeciwstawiającymi go systemowi Jana Sandeckiego i w dużym stopniu przesądzającymi o jego dużej funkcjonalności są:

- graficzne przeciwstawienie sobie jedynie alografów grafemów {a} i {ǎ} poprzez nacechowanie diakrytem – kreską (niekiedy kropką) nad literą alografu grafemu {a};

- zgodne z tradycją rękopisów zaniechanie graficznego wyróżniania grafemów {e}, {é}, {o}, {ó};

- zastosowanie znaku diakrytycznego – kreski nad literą (obok tradycyjnej kombinacji liter – grafii złożonej, oraz kontekstu) jako diakrytu pozwalającego na wprowadzenie opozycji między alografami grafemów spółgłosek szeregu syczącego, szumiącego i ciszącego (uwaga ta nie dotyczy alografu grafemu {ž} – „ž”);

- opozycyjna realizacja tekstowa grafemów {l} i {ł};

- zleksykalizowane graficzne cytaty średniowieczne: „gi” // „gy” realizujące {#ji#} w funkcji zaimka, „y” realizujące {#ji#} w funkcji spójnika;

- refleksy graficznej tradycji rękopisów: homograf „a” realizujący grafem {a}; użycie diakrytu *y* w funkcji znaku miękkości w połączeniach typu {T_{pal}(A-i)}, np. nyebo; alograf „ĭh”; alograf „th”;

- refleksy regionalnej wymowy: alografy „em” i „ĕm” realizujące grafem {e}.

Cechy wspólne dla obu systemów graficznych:

- opozycyjna realizacja tekstowa grafemów {o} i {ę} zgodne z upowszechniającą się w języku ogólnym wielkopolską wymową nosowej samogłoski przedniej;

- użycie alografu „i” na oznaczenie grafemu {i} i alografu „y” na oznaczenie grafemu {y};

- zgodne ze zwyczajem średniowiecznym graficzne wyróżnianie grafemu {u} w pozycji {#u...} alografem „{#}v{...}”;

- jednakowy w założeniach sposób realizacji grafemu {j}; użycie litery *j* w funkcji alografu tekstowego pozycyjnego „{j}j(={ji}){...}”, „{...}j{A}”, „{...}j(={ji}){A}”;

- alograf pozycyjny „s{#}” realizujący grafem {s} w tej pozycji;

- użycie diakrytu – kropki bądź czarki nad literą na oznaczenie alografu „ž” realizującego grafem {ž};

- użycie diakrytu *i* w funkcji znaku miękkości w połączeniach typu {T_{pal}(A-i)}, np. niebo;

- użycie znaku diakrytycznego – kreski nad literą na oznaczenie alografu „ń” realizującego grafem {ń} w pozycji „ń{T_{pal}//#}”;

- alograf „ṁ” realizujący grafem {ṁ} w pozycji „ṁ{#}”;

- refleksy graficznej tradycji rękopisów: homograf „{(...-j)}y{...}” realizujący grafem {i} w tej pozycji; homograf „i” realizujący grafem {y}.

System Jana Sandeckiego rysuje się więc jako system tradycyjny, konserwatywny, w dużej mierze wykorzystujący charakterystyczną dla manuskryptów grafie złożoną (podczas gdy system Wietora częściej stosuje sfunkcjonalizowaną grafie diakrytyczną), oraz nawiązujący do graficznych zwyczajów czeskich. Jak z analizy

wynika, stosunek Jana Sandeckiego, redaktora *Używ* do ortograficznej praktyki druków czeskich nie był jednoznacznie aprobujący. Czeskie wzorce ortograficzne wykorzystał on na cztery sposoby²⁰⁴:

1. przejście (adaptacja) ogólnej zasady: nie będące już wówczas normą druków czeskich, a zgodne z zaleceniami Jana Husa użycie znaku diakrytycznego – kreski nad literą na oznaczenie alografu grafemu samogłoski pochylonej {â}, {é}, {ó};

2. przejście z druków czeskich kodyfikacji uzasadnionych funkcjonalnie: połączenie liter *ij* wykorzystane do graficznej realizacji kombinacji grafemów {ji} i {ij}; grafemy „ž”, „č”;

3. przejście z druków czeskich kodyfikacji nie uzasadnionych funkcjonalnie: pozostające w zgodzie z graficzną tradycją rękopisów polskich niestosowanie znaków diakrytycznych przy opozycyjnej realizacji grafemów spółgłosek szeregu szącego, szumiącego i ciszącego; brak graficznego zróżnicowania {l} i {ł}; cytaty ortograficzne – „aa”, „ee”, „eé”, „uo”, „uó”, „ý”, „ij” jako realizacja grafemu {i};

4. całkowite odrzucenie normy czeskiej: zgodna z fonetyczną specyfiką polszczyzny tekstowa realizacja grafemów {ρ} i {ę}; specyficznie polska realizacja grafemu {j}.

Rozwiązania zaproponowane przez Jana Sandeckiego mogły być warunkowane względami ekonomicznymi – wszelkie bowiem nowe rozwiązania graficzne limitowane były ograniczonym zasobem czcionek w zestawie drukarskim z jednej strony i kosztami sporządzania nowych, np. diakrytowanych czcionek z drugiej strony. Jednak jak się okazało w wypadku komunikatu językowego powielanego w wielu jednakowych realizacjach ważniejszą niż interes wydawcy okazała się funkcjonalność przekazu, zaspakajająca potrzeby licznego grona jego odbiorców.

Redaktorzy komunikatu drukowanego, który był w zamierzeniu imprezą ekonomiczną (miał przynieść dochód wydawcy), kształtując normy graficzne druków, a w konsekwencji także normy partykularne, musieli brać pod uwagę tolerancję, którą gotowi byli okazać odbiorcy – czytelnicy, wobec swobody doboru wariantów tworzących strukturę systemu językowego tekstu. Jak się później okazało, w polszczyźnie ogólnej XVI wieku nie upowszechniły się rozstrzygnięcia Jana Sandeckiego o charakterze regresywno-bohemizującym. Ostateczny kres normy tekstu kształtowanej przez Jana Sandeckiego nadszedł w połowie XVI wieku, a to za przyczyną druków królewieckich²⁰⁵. W środowisku edytorów królewieckich powstaje w dużym stopniu czerpiący z Wietorowych rozstrzygnięć normatywnych, bliższych fonetycznej rzeczywistości ówczesnej polszczyzny, nowoczesny system graficzny Stanisława Murzynowskiego²⁰⁶, jaskrawo kontrastujący z rozwiązaniami Jana Sandeckiego.

²⁰⁴ Por. T. Lisowski, *Jan Sandecki, redaktor Żywota Pana Jezusa Krysta z 1522 roku wobec ortografii druków czeskich...*, op. cit., s. 104.

²⁰⁵ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, op. cit., s. 45.

²⁰⁶ Ibidem, s. 91.

Wariantywność na płaszczyźnie graficznej tekstów paleotypów*

	Użytyw	WŻytw	March	Eccl	Hist	August
{a}	SN 98,78%	98,53%	91,24%	98,61%	100%	94,48%
	F „á”	„á”		„á”	„á”	
	AP		„á”			„á”
	H „á”	„á”	„á”	„á”		„á”
{á}	SN 92,63%	99,2%	97,92%	97,5%	100%	97,26%
	F „á”	„á”	„á”	„á”	„á”	„á”
	AP „á”					
	AS „aa” „aa”					
	H „á”	„á”	„á”	„á”		„á”
{e}	SN 99,09%	100%	100%	100%	100%	100%
	F „e”	„e”	„e”	„e”	„e”	„e”
	H „é”					
{é}	SN 82,32%	0%	0%	0%	0%	0%
	AP „é”					
	AS „eé” „ee”					
	H „e”	„e”	„e”	„e”	„e”	„e”
{o}	SN 99,78%	100%	100%	100%	100%	100%
	F „o”	„o”	„o”	„o”	„o”	„o”
	H „ó” „u”					

* Użyte skróty oznaczają: SN – stopień normalizacji; F – fonograf; AP – alograf primarny; AS – alograf sekundarny; H – homograf; Ep – fonograf pozycyjny; APp – alograf primarny pozycyjny; ASp – alograf sekundarny pozycyjny.

	Używ	Wżyw	March	Eccl	Hist	August
{o}	SN	6,97%	0%	0%	0%	0%
	AP	„ó”				
	AS	„uo” „uo”				
{p}	H	„o”	„o”	„o”	„o”	„o”
	SN	99,7%	100%	100%	100%	100%
	F	„ą”	„ą”	„ą”	„ą”	„ą”
{e}	H	„a”				
	SN	98,99%	100%	100%	100%	95%
	F	„e”	„e”	„e”	„e”	„e”
{u}	AS		(„em”)			„em”
	H	„e”	(„em”)			
	SN	100%	100%	100%	100%	100%
{i}	Fp	„{#}v{...}” „{...#}u{...}”	„{#}v{...}” „{...#}u{...}”	„{#}v{...}” „{...#}u{...}”	„{#}v{...}” „{...#}u{...}”	„{#}v{...}” „{...#}u{...}”
	SN	94,22%	93,64%	88,89%	90,51%	83,33%
	Fp	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”
ASp	APp	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”
	ASp	„{...}i{...}” „{...}i{...}” „{...}i{...}”	„{...}i{...}” „{...}i{...}” „{...}i{...}”	„{...}i{...}” „{...}i{...}”	„{...}i{...}” „{...}i{...}”	„{...}i{...}” „{...}i{...}”
	H	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”	„{...}i{...}”
{y}	SN	95,82%	96,61%	97,54%	95,67%	95,8%
	F	„y”	„y”	„y”	„y”	„y”

		Użytyw	Wżytyw	March	Eccl	Hist	August
	AS	„y”					
	H	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”
{}	SN	98,89% „{...}i{A}” „{A}y{(T/#)}”	69,58% „{...}i{A}” „{A}y{(T/#)}”	65,12% „{A}y{(T/#)}”	69,94%	54,31%	69,39% „{A}y{(T/#)}”
	APP			„{...}i{A}”	„{...}i{A}” „{A}y{(T/#)}”	„{...}i{A}” „{A}y{(T/#)}”	„{...}i{A}”
	ASP	„{...}i(=jij){A}” „{...}j{A}” „{...}j(=jij){A}” „{...}y{A}” „{...}i(=jij){A}”	„{...}y(=jij){A}” „{...}j{A}” „{...}j(=jij){A}” „{...}y{A}” „{...}i(=jij){A}”	„{...}y{A}” „{...}j{A}” „{...}i(=jij){A}” „{...}y(=jij){A}” „{A}j{(T/#)}”	„{...}y{A}” „{...}y(=jij){A}” „{...}i(=jij){A}” „{...}y(=jij){A}” „{A}i{(T/#)}” „{A}y(=jij){(T/#)}”	„{...}i(=jij){A}” „{...}y(=jij){A}” „{...}j(=jij){A}” „{A}i(+{(T/#)}”	„{...}y(=jij){A}” „{...}j(=jij){A}” „{...}i(=jij){A}” „{...}y{A}” „{...}y(=jij){A}” „{A}i{(T/#)}”
	H		„{...}g{A}”		„{...}g{A}”		
{}	SN	100%	99,56%	100%	100%	100%	100%
	F	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”
	AS	„i”	„i”				
	H	„i”	„i”				
{}	SN	0%	98,79%	100%	84,4%	100%	100%
	F	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”	„i”
	H	„i”	„i”		„i”		„i”
{s}	SN	95,93% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{*}s{#}” „{#}s{(…-T _{42k})}”	99,58% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{(…#)}s{#}”	97,3% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{(…#)}s{#}”	97,53% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{(…#)}s{#}”	100% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{(…#)}s{#}”	100% „{(…#)}{(*-T _{42k})}” „{(…#)}s{#}”
	APP	„{#}s{(…-T _{42k})}”					
	ASP	„{#}s{(…-T _{42k})}”					
	H	„{(…#)}z{(*-T _{42k})}”	„{(…#)}z{(*-T _{42k})}”	„{(…#)}z{(*-T _{42k})}”	„{(…#)}z{(*-T _{42k})}”		

		Używ	WŻyw	March	EccI	Hist	August
{}				T _{dzw})}			
	SN	100%	97,71%	88,9%	90,59%	97,73%	100%
	F	„f”	„f”			„f”	„f”
	Fp	„{...}f{*” „{...}s{#”					
	AP		„f”	„f”	„f”		
	AS		„f”	„f”	„f”		
	H		„s”	„f”			
{s}	SN	95,04%	80,68%	74,42%	80,15%	84,21%	64,64%
	Fp	„{...}f{(A-i)” „{...}f{i” „{...}s{i” „{...}s{#”	„{...}f{(A-i)” „{...}s{i” „{...}s{#”	„{...}s{i” „{...}s{#”	„{...}s{i”	„{...}f{(A-i)” „{...}s{#”	
	APp		„{...}f{T _{pal} ”	„{...}f{(A-i)” „{...}f{T _{pal} ”	„{...}f{(A-i)” „{...}f{T _{pal} ”	„{...}f{T _{pal} ”	„{...}s{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”
	ASP		„{...}s{(A-i)” „{...}sy{(A-i)” „{...}xi{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”	„{...}f{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”	„{...}y{(A-i)” „{...}s{(A-i)” „{...}sy{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”	„{...}sy{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”	„{...}sy{(A-i)” „{...}s{T _{pal} ”
{z}	H	„{...}s{#”	„{...}s{#”				
	SN	92,76%	96,46%	100%	98,85%	100%	100%
	F		„z”	„z”	„z”	„z”	„z”
	AP	„z”					
	H	„f” „s”	„f”	„f”	„f”		
{z}	SN	98,88%	99,06%	100%	100%	100%	100%
	F	„z”	„z”	„z”	„z”	„z”	„z”
	H	„z”	„z”				
{z}	SN	100%	96,55%	44,44%	100%	100%	66,67%

	Użytyw	Wżyw	March	Eccl	Hist	August
	Fp „{...}zi{(A-i)}” „{...}z{i}” „{...}z{Tpal}”	„{...}z{i/(Tpal)}” „{...}zi{(A-i)}”	„{...}z{i/(Tpal)}” „{...}zi{(A-i)}” „{...}zy{(A-i)}” „{...}z{(A-i)}”	„{...}zi{(A-i)}” „{...}z{i/(Tpal)}”	„{...}z{i/(Tpal)}”	„{...}zi{(A-i)}” „{...}z{i/(Tpal)}”
	APp	„{...}zi{(A-i)}”	„{...}zi{(A-i)}”			
	ASp	„{...}zy{(A-i)}”	„{...}zy{(A-i)}”			
	H					
{c}	SN 99,69%	100%	100%	100%	100%	100%
	F „c”	„c”	„c”	„c”	„c”	„c”
	Fp „{...}tz{(A-i)}” „{...}c{Aprzed}”	„{...}tz{(A-i)}” „{...}c{Aprzed}”	„{...}zi{(A-i)}” „{...}zy{(A-i)}”			
	ASp „{...}c{Aprzed}”	„{...}c{Aprzed}”	„{...}z{(A-i)}”			
{ć}	SN 100%	100%	100%	100%	100%	100%
	F „cz”	„cz”	„cz”	„cz”	„cz”	„cz”
{ę}	SN 57,23%	99,05%	74,41%	94,17%	100%	99,01%
	Fp „{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i}” „{...}tz{Tpal}”	„{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}” „{...}tz{Tpal}”	„{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”	„{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”	„{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”	„{...}ci{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”
	ASp „{...}zi{(A-i)}” „{...}z{i}”	„{...}c{i/(Tpal)}” „{...}z{i}”	„{...}cy{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”	„{...}cy{(A-i)}” „{...}c{i/(Tpal)}”		„{...}c{i/(Tpal)}”
	H „{...}tz{#}” „{...}c{#}”					
{s}	SN 100%	100%	100%	100%	100%	100%
	F „dz”	„dz”	„dz”	„dz”	„dz”	„dz”
{ś}	SN 33,33%*	100%*	brak przykładów	brak przykładów	brak przykładów	brak przykładów
	F	„dz”				
	AP „dz”					
	H „dz”					

		Używy	WŻywy	March	Eccl	Hist	August
{š}	SN	97,04%	98,59%	56,67%	87,5%	100%	81,48%
	Fp	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dz{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{i}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”
	ASp	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dz{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dz{(i//#)}”	„{...}džy{(A-i)}” „{...}dz{i}”	„{...}džy{(A-i)}” „{...}dz{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”	„{...}dži{(A-i)}” „{...}dž{(i//#)}”
	H	„{...}dz{#}”					
{ń}	SN	94,98%	99,10%	76%	86,36%	98,63%	93,86%
	Fp	„n{i}”	„ni{(A-i)}” „n{i}”	„n{i}”	„n{i}”	„ni{(A-i)}” „n{i}”	„n{i}”
	APp	„ni{(A-i)}” „ń{(T _{pal} //#)}”	„ń{(T _{pal} //#)}”	„ni{(A-i)}”	„ni{(A-i)}”	„ni{(A-i)}”	„ni{(A-i)}” „ń{(T _{pal} //#)}”
	ASp	„ni{(A-i)}” „n{(T _{pal} //#)}”	„ny{(A-i)}” „n{(T _{pal} //#)}”	„ny{(A-i)}”	„ny{(A-i)}”	„ny{(A-i)}”	„ny{(A-i)}” „n{(T _{pal} //#)}”
{ŷ//Ķ (A-i)}	SN	100%	99,45%	75,95%	84,48%	100%	100%
	Fp	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}” „gi{(A-i)}”	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „fi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}” „gi{(A-i)}”	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}”	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}” „gi{(A-i)}”	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}” „gi{(A-i)}”	„pi{(A-i)}” „bi{(A-i)}” „wi{(A-i)}” „mi{(A-i)}” „ki{(A-i)}”
	APp						

Another problem discussed by the author are ways in which Jan Sandecki used spelling patterns of Bohemian prints. A detailed analysis shows that the Polish editor skilfully used Bohemian models (when the phonetic specificity of Polish and the functionality of the spelling system are taken into consideration). By stating this, the author enters a polemic with the hitherto literature of the subject which considers Jan Sandecki as an uncritical Bohemisator of texts which he edited.

The effect of the analysis is the determination of the degree of standardisation of spelling in particular texts, characterisation of normative tendencies in this field in particular prints and determination of the specificity of the spelling system of particular printing houses which competed with each other – the system of Wietor's printing shop appears as functional, capable of adequate rendering of phonetic reality of Polish, and Sandecki's system as a traditional, conservative, referring to Bohemian spelling patterns.

